

İBNU'L-MÜCÂVİR'İN BAKIŞIYLA EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE ADEN ŞEHRİNDEKİ TİCARET HAYATI

Abdülhalik BAKIR*

Özet

Aden, Ortaçağ boyunca hem Hindistan, Çin ve Doğu Afrika hem de Akdeniz ve Basra Körfezi'nden gelen ticaret gemilerinin ilk uğrak yerini teşkil etmekteydi. Bu konumuyla da şehir, Kızıldeniz üzerindeki Cidde, Câr ve Ummân Denizi kıyısındaki Maskat şehirleri ile birlikte Arap Yarımadasının en önemli liman şehirlerinden biriydi. Ortaçağda doğu ülkelerinden kara yoluyla gelen kervanlar, taşıdıkları her türlü ticaret malını bu şehre getiriyorlardı. Burası aynı zamanda uluslar arası ticaret mallarının depolandığı bir merkez durumundaydı. Bütün bu yoğun ticarî faaliyetlerden dolayı da Aden şehri, kuruluşundan günümüze kadar gelen uzun süreç içerisinde dünyanın en işlek limanlarından biri haline gelmiştir. Bu makalede, Aden'in, özellikle Eyyûbîler dönemindeki ticarî kapasitesi, ticaret mallarından alınan vergiler, parasal işlemler ve bu şehirde icra edilen uluslar arası ticarî faaliyetler o dönemin meşhur tarihçisi İbnu'l-Mücâvir'in izlenimleri ışığında ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aden, Eyyûbîler, Yemen, Ticaret, İbnu'l-Mücâvir.*

Abstract

The Trade Life in Aden City from the Perspective of Ibn al-Mucawir in the Period of the Ayyûbids

Aden city constitutes first meeting place of the trade ships that come from India, China and East Africa and also Mediterranean and Basra Gulf during the Middle Ages. Because of this, this city was an important harbor city of the Arabic Peninsula with Jeddah and Câr on the Red Sea and Muscat on the Oman Sea. Also the trading caravans that come from the east countries by overland route bring every kind of goods to this city. Aden is a center in which every kind of international goods are stored. Because of the busy trading activities, Aden city has become one of the busiest harbors of the world in the long time from its founding until today. As an important harbor city of Yaman, in this paper, the trade capacity of Aden, taxes that were taken from trading, money ops and international trading activities in Aden are dealt with from the perspective of a famous historian in that period especially in the period of the Ayyûbids.

Keywords: *Aden, Ayyûbids, Yaman, Trading, Ibn al-Mucawir.*

* Prof. Dr., Bilecik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı, Bilecik.

Giriş

Yemen ülkesi, tarihin en eski devirlerinden beri Arap Yarımadası'nın en işlek ticaret merkezlerinden birini oluşturmuştur¹. Bu ülkenin batısının Kızıldeniz, doğusunun Umman ülkesi, kuzeyinin Necran bölgesi ve güneyinin Aden Körfezi ve Hint Okyanusu ile sınır teşkil etmesi hasebiyle sıkı ilişkiler içinde olması, tarihin her devrinde buradaki ticarî faaliyetleri geliştiren faktörlerin başında yer almıştır². Şüphesiz ki Yemen'in en işlek ticaret şehri ise, sahilde yer alan Aden şehriydi³. Burası Eskiçağda olduğu gibi, Ortaçağda da özellikle de geç Ortaçağlarda hem Hindistan, Çin ve Orta ve Güney Afrika'dan hem de Akdeniz ve Basra Körfezi'nden gelen ticaret gemilerinin ilk uğrak yerini teşkil etmekteydi. Ayrıca bütün doğu ve batı ülkelerinden kara yoluyla gelen ticaret kervanları da taşıdıkları her türlü ticaret malını bu şehre getiriyorlardı. Aynı şekilde burada üretilen malları da, başta parfüm olmak üzere anılan memleketlere götürüyorlardı⁴. Daha açık bir deyişle bu şehir, bir nevi uluslar arası ticaret mallarının depolandığı bir merkez durumundaydı. Bütün bu yoğun ticarî faaliyetlerden dolayı da Aden şehri, kuruluşundan günümüze kadar gelen uzun tarihsel süreç içerisinde dünyanın en işlek limanlarından biri haline gelmiştir.

¹ Bâfakîh 1973, 186-191; es-Sevr 1969, 196-197; eş-Şucâ' 1989, 112-113.

² Bkz. Şekercioğlu 1999, 5.

³ Şehir Kızıldeniz'in girişinde stratejik açıdan çok önemli bir yerde bulunmakta ve kendi adını taşıyan körfezin kuzeybatısındaki Aden ve Küçük Aden yarımadalarında yer alır. Tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar uzanan Aden'in, Şeddâd b. Âd tarafından kurulduğu rivayet edilir. Şehir, Hindistan'dan gelen deniz ticaret yolunun Asya tarafındaki son durağı olması bakımından, daha Firavunlar devrinde önem kazanmıştır. Aden, zaman zaman Yemen Araplarının elinden çıkarak daha kudretli devletlerin hakimiyet ve nüfuzu altına girmiştir. Eski Mısırlılar ve Habeşistanlılardan sonra Romalıların idaresine giren şehir, M.S. 575'te Sâsânîler tarafından istila edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde, Yemen asıllı Ebu Musâ el-Eş'arî, Zebîd ve Aden'e vali olarak atanmıştır. Sonra burası sırasıyla Râşid Halifeler, Emevîler, Yemen İmamları, Ziyâd oğulları, Ma'n oğulları, Yemen Suleyhîleri, Kerem oğulları, Zürey' oğulları, Eyyûbîler, Resûlîler, Tâhirîler, Osmanlılar, Zeydîler ve İngilizler tarafından idare edildi. Aden, nihayet 1968'de Güney Yemen Federasyonu'na katıldı ve 30 Kasım 1970'te Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin başşehri oldu. İki Yemen 1990'da birleşince başkent San'a olmuştur. Aden şehri hakkında bilgi için bkz. el-Hemdânî 1993, 53; Yakut el-Hamevî Trz., IV, 100-101; el-Abdelî 1980; Kay 1892; Darkot, 135-137; Bilge 1988, 367-369.

⁴ es-Serûrî 1997, 539. Ortaçağda parfüm ticareti çok gelişmişti. Aden, özellikle *halûk* parfümünü üretmekle şöhret kazanmıştı ve bu koku türünü Araplardan daha iyi yapan yoktu. Deniz tüccarları, Aden'de imal edilen bu parfümle dönerler, Sind ve Hint ülkelerinde bununla övünürlerdi. Aynı zamanda kara tüccarları bu parfümleri İran ve Anadolu'ya götürürlerdi. Aden'de koloni halinde bulunan Hindistan tüccarları, kendi parfümlerini de temel ham maddelerle güçlendirerek bizzat bu şehirde hazırlarlar, sonra da mamul parfüm olarak memleketlerine taşırlardı. Arap Yarımadası'nın ve özellikle de Yemen'in parfümcülük endüstrisi, ticaretindeki kapasitesi ve şöhreti hakkında geniş bilgi için bkz. Bakır 2000, 55-56, 65-66; Bakır 2005b, 41-54.

Biz bu makalemizde, Arap ve İslam dünyasının bu önemli liman şehrinin ticaret hayatını, Geç Ortaçağın meşhur tarihçi ve coğrafyacısı İbnu'l-Mücâvir⁵'in, "Sıfatu Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz" veya diğer adıyla "Tarihu'l-Müstebır"⁶ adlı eserindeki bilgileri temel alarak incelemek istiyoruz. Yazar, Hicrî VI. Yüzyılın ikinci yarısıyla VII. (M. XIII) yüzyılın birinci yarısında yaşamıştır⁷. Onun Aden'in genel durumu ve bu şehrin ticareti ile ilgili sunmuş olduğu en önemli bilgiler de, VII. (M. XIII) yüzyılda, özellikle de bu yüzyılın ilk otuz yılında yoğunluk kazanmaktadır⁸. Bu ise Eyyûbîlerin Yemen'deki hâkimiyetleri dönemine rastlamaktadır.

I. Aden'de Ticareti İdare Etmekle Yükümlü Görevliler ve Tacirlere Yapılan Muameleler

İbnu'l-Mücâvir'in anlattıklarından, Aden'de özellikle deniz ticaretini başından sonuna kadar idare etmekle sorumlu görevliler bulunmaktaydı. Bu alanda çalışan görevlilerin başında en-Nâzûr denilen ve bir dağ üzerinde durarak sabahları güneşin doğduğu, akşamları ise güneşin batmaya yakın olduğu zamanlarda gemilerin Aden limanına yaklaştığını ilan eden bir gözetleyici bulunuyordu. Anılan memur bu işi bir ekiple yerine getirmeye çalışıyordu; bu ekip ise sırasıyla, *sahib* (arkadaş), *refik* (yoldaş) ve *cirâb* denilen görevlilerden oluşmaktaydı. Sonuncu görevli (cirâb veya cürâb)⁹ gemilerin limana gelişini valiye bildirdikten sonra, şeyhlere haber verir ve dağın üzerine çıkarak yüksek sesle "hîryâ, hîryâ, hîryâ" şeklinde seslenirdi. Avam tabakası bu

⁵ İbnu'l-Mücâvir'in adı bilinmemektedir. Hayatı hakkında da fazla bilgi olmamakla birlikte, soy silsilesi şöyledir: (?), b. Muhammed b. Mes'ud b. Ali b. Ahmed el-Bağdadî en-Nisâbüri (öl. 630/1233'ten sonraya rastlamaktadır). İsminin bilinmemesi sebebiyle yakın zamana kadar, 690 (1291) yılında ölen Necmeddin Yusuf b. Ya'kub ed-Dımaşkî (İbnü'l-Mücâvir) adlı hadis bilginiyle karıştırılmış ve eseri bu âlime nispet edilmiştir. Künyesinden, babasının veya dedelerinden birinin, zamanını Harem-i Şerif'te yahut başka bir kutsal mekânda ibadetle geçiren bir zahit olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. es-Seyyid 2000, 148.

⁶ "Tarihu'l-Müstebır" veya diğer adıyla "Sıfatu Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz" adlı eser, ilk olarak 1864 yılında, ondan geniş çapta yararlanan Alias Sprenger'in dikkatini çekmiştir. Daha sonra F. M. Hunter 1877'de yayımladığı Aden ile ilgili kitabına eserin büyük bir bölümünün çevirisini koymuştur. Arkasında Carlo de Landberg, eserin bazı bölümlerini Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamış, Gabriel Ferrand da Aden hakkında verdiği bilgileri Fransızca'ya çevirmiştir. Oscar Löfgren, önce kitabın Aden'le ilgili kısmını Ebu Mahreme'nin Tarihu Sağri Aden'yle (Leiden, 1936), daha sonra da tamamını Sıfatu Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz (Leiden, 1951) adıyla neşretmiştir. Bkz. es-Seyyid 2000, 149.

⁷ Bkz. es-Seyyid 2000, 148.

⁸ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 91-148; es-Seyyid 2000, 148.

⁹ Arapça'da cirâb kelimesinin birçok manası yanında kılıç kını, cürâb ise kaba, şiddetli ve haşın insan ve boş gemi anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr 1994, I, 261-263; Komisyon 1975, 84; Sari, 206-207.

sesi duyunca dağlara ve evlerin çatılarına çıkarlar, sağa ve sola bakmaya başlarlardı. Anılan görevlinin naklettiği haber doğru çıkmışsa, kendisine her gemi başına bir melekî dinar (1 Mısır dinarı=4,5 melekî dinar) verilirdi; aksi gerçekleşmiş ve haberin yalan olduğu ortaya çıkmışsa, bu yanlış ihbarın sonucunda ceza olarak ona sopa vurulurdu¹⁰.

Aden'de deniz ticaretiyle ilgilenen başka devlet memurları da bulunmaktaydı. Örneğin, gemi limana yaklaştıktan sonra, *el-Mübeşşirün* (müjdeciler) denilen bazı memurlar, geminin güvertesine çıkarak kaptana bazı sorular sorarlar, sonra da onun kendilerine vali ve memlekette satışı sunulan ürünlerin fiyatları hakkında sorduğu soruları cevaplandırırlardı. Bu esnada *el-Kerrânî* (bir nevi maliye kâtibi) denilen bir memur gemi kaptanının ve tacirlerin isimlerini, gemide bulunan eşya ve kumaşları yazarak müjdecilere teslim ederdi. Onlar da bu yazıyı valiye ulaştırarak gemi hakkında detaylıca bilgi sunarlar, sonra da şehri dolaşarak tacirlerin yakınlarından hediyeler toplarlardı¹¹.

İbnu'l-Mücâvir'in bildirdiklerine göre, bütün anılan işlemlerden sonra gemi rıhtıma yanaşır ve bu esnada vali yardımcısının gözetiminde *müfettiş* (denetleyici) denilen bir memur gemiye çıkarak teker teker insanların üzerlerini aramaya başlar. Bu uygulama öyle bir noktaya kadar varır ki, kişinin başındaki sarığı ve saçı, elbise yenleri, şalvarlarının kemer yatağı, koltuk altları ve dokunulması uygun olmayan yerleri iyice aranır. Bu esnada yaşlı bir kadın da aynı şeyleri gemideki kadın yolculara karşı uygular. Bu uygulamadan üç gün sonra da kumaşlar ve ticaret malları limana indirilir ve paketler açılarak içlerindeki eşyalar ve elbiseler teker teker sayılır. Kapla taşınan eşyalar ise kantarla tartılır¹². Bununla birlikte, ticarî hayatı kontrol eden sorumlular (gece bekçileri), geceleyin şüphelenip de karaltı olarak gözlerine takılan her şeyi vurma yetkisine sahip oldukları gibi, şeyhlerin önünde bu hususta büyük bir çaba harcayacaklarına dair Allahu Te'âlâ'ya söz vermişlerdir. Kanunlara aykırı bir olay meydana geldiğinde ise tâcir, mesleğini icra etmekten alıkonulur, üzüntü onu perişan eder ve ümitsizlik içinde düştüğü çıkmazla ilgili kendisine nasıl bir cezanın verileceğini beklemeye koyulurdu¹³.

İbnu'l-Mücâvir'in Aden'de ticareti idare etmekle meşgul olan görevlilerle ilgili vermiş olduğu bilgilerden, XIII. Yüzyılın ilk yarısında Aden'de özellikle deniz ticaretinin çok sıkı kurallarla kontrol altında tutulduğu ve ticaret yönetmeliklerinin uygulanması konusunda kusurlu olan veya bu yönetmeliklere aykırı davranış sergileyen görevlilerin ve tüccarın ağır bir şekilde cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Aden limanına yaklaşan her gemi hakkında

¹⁰ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 138.

¹¹ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 138-139.

¹² İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 139.

¹³ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 139.

şehir valisi ile görüşen bir görevlinin bile konumuna rağmen yanlış bilgi vermesi sonucunda on değnekle cezalandırılması, burada ticaret hayatının ne kadar sıkı ve düzenli bir denetime tabi tutulduğunu gösterse gerektir.

Aden'de icra edilen ticarî faaliyetlerde görev alan ve gemileri kontrol etmekten sorumlu olan el-Mübeşşirün adındaki görevlilerin işleri sona erdiğinde şehirdeki tüccar yakınlarından hediyeler toplamaları ilginç bir davranış olsa gerektir. Muhtemelen onların bu davranışı, kendilerine verilen müjdeciler adının bir sonucuydu. Zira birçok milletin geleneğinde, müjde veren kişilere hediye verme adeti bulunmaktadır. Ancak gerekçe ne olursa olsun, böyle bir davranışın görevliler açısından doğru olmadığı aşikârdır. Ayrıca bu durum, anılan görevlilerin o dönemde geçimlerini uygun bir şekilde sağlayacak miktarda maaş veya ücret almadıklarını göstermektedir.

İbnu'l-Mücâvir'in Aden'deki ticaret hayatı hakkındaki kayıtlarından ticarî faaliyetlerin sağlıklı bir biçimde yürütülmesi ve bu alanda çalışan görevlilerin denetiminde şehir valisinin yanında *şeyhler* denilen bir sosyal kitlenin de büyük sorumluluklar yüklendiğini tespit ediyoruz. Zira iki yerde, bazı görevlilerin (cirab denilen görevli ile gece bekçileri) bu sosyal kitle ile iletişim içinde oldukları görülmektedir. Hatta bunların kanuna aykırı davranışlar söz konusu olduğunda ceza verme yetkilerinin bile bulunduğuna şahit oluyoruz. Ancak şeyhler olarak adlandırılan bu örgüt mensuplarının, özellikle şehirde yaşayan ve ticarî faaliyet içinde aktif bir rol üstlenen sermaye sahiplerinden mi, yoksa her dönemde şehrin sosyal yapısında önemli bir konuma sahip olan kabile reislerinden mi meydana geldiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu şıklardan hangisi olursa olsun, anılan kitlenin şehir yönetiminde ve ticarî hayatta geniş yetkilere sahip olduğu bir gerçektir.

Aden'de gemilerden inen erkek ve kadın tüccar ve yolculara karşı uygulanan kötü muameleye gelince, İbn Cübeyr'in yazdığı kitabında kınayarak anlattığı ve Eyyûbîler zamanındaki Mısır'ın Mümyetu İbn el-Husayb¹⁴, Kûs¹⁵ ve İhmim¹⁶ şehirlerinde hacılara ve tüccara yapılan kötü muameleye çok

¹⁴ Uzak Sa'îd bölgesinde Nil nehri kıyısı üzerinde yer alan nüfusu kalabalık, güzel ve büyük bir şehirdir. Oranın yöneticilerinden olan Ebu el-Lamî, güzel bir cami yaptırmıştır. Bu caminin kible yönünde de İbrahim (A.S.)'in makamı bulunmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, V, 253.

¹⁵ Mısır'ın Sa'îd bölgesinde, Kıptîlerle meskûn büyük bir şehir olup Fustat'la arasında on iki günlük mesafe bulunmaktadır. Halkı çok zengindir; zira şehir Aden'den ticaret yapmak için gelen tüccarın merkezi durumundadır. Burayla Mısır'ın diğer bir şehri olan Kift arasında sadece bir fersahlık mesafe vardır. Yemen Denizi ile bu şehir arasında ise dört veya beş günlük bir mesafe bulunmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, IV, 469.

¹⁶ Mısır'ın Sa'îd bölgesinde Nil nehri üzerinde yer alan eski bir şehirdir. Batısında küçük bir dağ bulunmaktadır. Buranın en ilginç özelliği ise kraliçe Daloka zamanında yapıldığı iddia edilen içinde heykellerin ve resimlerin bulunduğu Berâbî olarak adlandırılan ilginç binalardır. Seyahat ederek dünyayı gezen zâhitlerden Zü'n-Nûn b. İbrahim el-İhmimî el-Masrî bu şehirde

benzemektedir¹⁷. Muhtemelen bu çirkin davranışlar İslam dünyasının diğer liman şehirlerinde de sergilenmekteydi. Ticaret her dönemde devletlerin en önemli gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Yılda bir defa olsa da tüccardan alınan öşür vergisi, miktar olarak devletin tahsil ettiği diğer vergiler kadar olmasa da, yine de önemli bir gelir anlamına gelmekteydi. Oysa etrafı denizlerle çevrili ve önemli deniz limanlarına sahip olan ülkeler ticaret öşüründen büyük paralar kazanıyorlardı. Bu nedenle de hükümdarlar ve mahallî yöneticiler ticaret hayatını düzene koymak ve tüccardan alınan vergi kaçacağını önlemek amacıyla çok sıkı yöntemler uyguluyorlardı. Ancak sebep ne olursa olsun, denetim kuralları insan onurunu rencide edecek kadar kaba ve incitici olmamalıdır. Oysa, eğer İbnu'l-Mücâvir'in konuyla ilgili anlattıkları doğruysa, Aden limanında gemilerden inen tüccara karşı yapılan muamele en basit ahlak kurallarına aykırı görülmektedir.

II. Aden ve Civarında Tacirlerden Alınan Vergiler

İbnu'l-Mücâvir'in verdiği bilgilerden, Aden civarında yer alan es-Suhâri¹⁸ yöresinde her *himl* (yük)¹⁹ eşyadan dinarın altıda biri, balıkçıların balık teknelerinden ise ayda 70 dinar vergi alınmaktaydı²⁰. Aden'in diğer bir yöresi

doğmuştur. Bu zat Mâlik b. Enes, el-Leys b. Sa'd, Füdayl b. İyâz, Abdullah b. Lahî'a ve Süfyân b. Uyeyne'den hadisler rivayet etmiştir. Kureys'in azatlı kölelerinden idi ve Ebu'l-Fayz şeklinde bir lakabı vardı. Vâizlik mesleğine de sahip olan Zü'n-Nûn'un babası İbrahim Nube kökenli birisiydi. Bu zat 246 yılının Zilka'de ayında Mısır'ın el-Cize bölgesinde vefat edince, cenaze törenindeki kalabalıktan dolayı naşı bir tekneyle taşındı ve el-Ma'âfir mezarlığında defnedildi. Bkz. Yakut el-Hamevî, I, 150-151.

¹⁷ Bkz. Öztekin 2001, 34-36.

¹⁸ İbnu'l-Mücâvir, Zebîd şehrine bir fersahlık mesafede bulunan el-Müzeyhife'den üç fersahlık bir uzaklıkta olan bu yörenin deniz sahilinde yer aldığını ve çok yüksek hurma ağaçlarına sahip olduğunu belirtmektedir. Yazar buradaki hurmalıklar hakkında da geniş bilgi verir. Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 91. Bir habere göre es-Suhâri yöresindeki hurma ağaçları, Kunfer'in, Ebu'l-Kasem ve Ya'kub adındaki iki oğlu tarafından dikilmişti. Sonra Atabek Aksungur buradaki hurma üreticilerine baskı yaparak iki bin adet ağaçtan oluşan bu hurmalıkları 500 dinar karşılığında satın aldı. O devirde hurmalıklardan biri "el-Fâze", diğeri ise, "el-Kubbe" olarak adlandırılıyordu. Sonra hurmalıkları satan üreticiler, yaptıklarından pişmanlık duyarak satışı bozmak istedilerse de, Aksungur bunu kabul etmedi. Sonuçta vali hurma üreticilerden biri tarafından kalbinden bıçaklanarak öldürüldü. Anlatılanlara göre, Yemen'in hiç bir bölgesinde buradaki hurmalardan daha güzel ve daha lezzetlisi üretilmemekteydi. Bkz. Bakar 2000, 198-199.

¹⁹ "Deve yükü" olarak adlandırılan bu ölçü, Irak'ta teorik olarak 300 menn'den ya da her biri 130 dirhem olan 600 rıtıl'dan ibaretti; bu ise 243,75 kg. ederdi. Bkz. Hinz 1990, 16.

²⁰ Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 92.

olan Mavza²¹ da her himl eşyadan dinarın yarısı ve dörtte biri oranında vergi tahsil edilmekteydi²². Buranın el-Âre²³ olarak adlandırılan yöresinde öşür kefaletinden ve balıkçı sandıklarından olmak üzere her bir himl'den dinarın yarısı ve dörtte biri, Aden'den Zebîd²⁴ e gelen ve ikinciden de Aden'e giden ticaret kervanlarından ve Habeşistan topraklarından gelip de katır boncuğu taşıyan gemilerden her yıl 1200 dinar oranında vergi alınmaktaydı. Ticaret mallarından alınan bu son vergiler, H. 620 yılında iptal edildiyse de, 624 yılında tekrar alınmaya başlandı, ayrıca kefalet miktarı da artırılarak 1700 dinara yükseltildi²⁵.

İbnu'l-Mücâvir'in kayıtlarından, Aden'de Züray' oğulları²⁶ devleti zamanından beri yürürlüğe konulmuş vergiler ve ticaret kanunlarının bulunduğunu öğreniyoruz. Bir rivayete göre bu vergi ve kanunlar, ilk defa Halef el-Yahudî en-Nihâvendî adında bir kişi tarafından ihdas edilmiştir. Anılan kanunlara göre bir *buhâr*²⁷ biberden öşür olarak 8 dinar, şevânî²⁸ vergisi olarak

²¹ Yemen'de bir mevki olup, Aden'den Mekke'ye hac için giden hacıların altıncı konaklama yeri idi. Buradan sonra da Türen gelmekteydi. İbnu'l-Hâik ise burayı Yemen Tihamesi'nin bir şehri olarak tanıtır. Bkz. Yakut el-Hamevî, V, 256.

²² İbnu'l-Mücâvir 1951, I, s. 93.

²³ Arâm b. el-Esbug es-Selmî, burayı şöyle tanıtmaktadır: "Anılan yolun solunda, tam Kudsu'l-Esved (bu bir dağdır) karşısında Âre denilen ve en yüksek kabul edilen bir dağ vardır. O kırmızı bir dağ olup, yanlarından pınarlar akmakta ve her pınar üzerinde de bir köy bulunmaktadır. Onlardan biri de el-Fur' denilen büyük ve oldukça zengin bir köydür, burası Kureş, Ensâr ve Müzeyne'ye aittir. Anılan köylerden bir diğeri de, Allah'ın elçisinin (S.A.V.) kızı Fatıma'nın sadaka köyü olan Ümmü'l-İyâl'dir. Anılan dağın üzerinde, el-Madik denilen bir köy daha vardır. Köylerden biri de el-Mahd, bir diğeri el-Vebre, bir başkası Hadire, öbürü de el-Fağve adını taşır. Bu sonuncusu Âre'yi her yanından çevreler. Bütün bu köylerde hurma ağaçları ve bahçeler vardır. Bkz. es-Selmî 2008, 161-162.

²⁴ Yemen'de meşhur bir şehir olup, Abbasî halifesi el-Me'mûn döneminde kurulduğu ileri sürülmektedir. Bir rivayete göre Yemen'de ortaya çıkan bir ayaklanma sonucunda el-Me'mûn, İbrahim b. el-Mehdi'ye emir vererek, Muhammed b. Ziyâd'ı kumandan, İbn Hişam'ı vezir ve et-Tağlibî'yi de kadı olarak göndermesini istedi. Daha sonra İbn Ziyâd H. 203 yılında hac yaparak Yemen'e geçti, burada Tihâme'yi fethettikten sonra Zebîd şehrini kurdu. Galâfika ve el-Mendeb sahilleri de bu şehrin tam karşısında yer alır. Zebîd şehri önemli âlimler yetiştirmiştir, onlardan bazıları şunlardır: Ebu Kurre Musa b. Tarık ez-Zebidî, Ebu Humme Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. Esvâr b. Seyyâr b. Elsem ez-Zebidî, Bkz. Yakut el-Hamevî, III, 148.

²⁵ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 99.

²⁶ Soyları sırasıyla Hemdan, Cüşem, Yâm b. Esbâ'ya dayanır. Dedeleri el-Abbas b. el-Mukarrem b. ez-Zi'b'in, el-Müstansır'ın daveti konusunda San'a'dan Zebîd'e gelen davetçi Ali b. Muhammed es-Suleyhî ile iyi ilişkileri vardı. Bunun sonucunda Suleyhîler'den sonra Aden şehri Züeray' oğullarının eline geçti. Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 121.

²⁷ Bu ağırlık ölçüsü İbnu'l-Mücâvir tarafından buhâr, Walther Hinz tarafından ise bahâr olarak yazılmaktadır. Walther Hinz, bahâr'ı şöyle tanıtır: "*Ortaçağ'da Avrupa'da çeşitli kaynaklarda bar, bhar, baar, baer, ve bahar şeklinde yazılan bahâr, teorik olarak 300 menm ağırlığındaydı. el-Mukaddesî'nin Arabistan'la ilgili kaydına göre, 300 ritl ağırlığındaysa da, bu 260*

da 1 dinar alınmıyordu. Ancak bu ürünün limana çıkışı esnasında da 2 dinar vergi alınmaktaydı. Burada çivit boya²⁹ kütlesinden 4 dinar şevânî, ürünün limana

dirhem'lik Mekke rut'ı olmalıdır, yani iki kat ağırlığındadır ve böylece bahâr'ın ağırlığı 243,75 kg olarak belirtir. İbn Hurdazbih ve el-Ömerî'ye göre ise bir bahâr teorik olarak 333 menn'den ibaretti. Bununla kastedilen 260 dirhem'lik Bağdad menn'i olmalıdır ki, bunun sonucunu olarak bahâr'ın ağırlığı 270, 562 kg'dır". Bkz. Hinz 1990, 10.

²⁸ Tekili Şinî, Şiniyye ve Şüne olan Şevânî, özellikle Fatımîler ve Eyyübîler zamanında kullanılan bir çeşit savaş gemileridir. Hacim olarak oldukça büyük olan bu gemiler 140 kürekçi tarafından çalıştırılmaktaydı. Ayrıca içinde savunma ve saldırı silahları ile düşman ordularına rum ateşi fırlatan bir mancık bulunurdu. Bkz. Hüseyin 1989, 342; Abdulfârim 1979, 111; Bakır 2001, 145, not: 431. İbnu'l-Mucâvir, Aden'de tacirlerden alınmaya başlanan şevânî vergisi veya öşrü hakkında da bilgi vermiştir. Bu konuda naklettiği bilgilerin özeti şöyledir: Şevânî denilen deniz kuvvetlerini ilk defa Yemen'e sokan hükümdar Şemsü'd-Devle Turanşah b. Eyyüb olmuştur. Ancak Seyfü'd-Devle Tuğtekin b. Eyyüb Yemen'e gelince, akıl erbabı bazı kişiler ona şevânî denilen deniz kuvvetlerini, tüccarı korsanlardan korumak amacıyla denize göndermesini tavsiye ettiler. Oda bu görüşü uygun bularak bu silahlı gücü Hindistan'a gönderdi. Bu esnada onlar koylarda duruyorlar ve tüccar gemilerini korsan ve hırsızların sataşmalarından koruyorlardı. Bu durum H. 613 yılına kadar bu şekilde devam etti. Fakat daha sonra halkın ileri gelenlerinden bazı kimseler, hükümdar nezdinde devletin her yıl 50 veya 60 bin dinar gibi büyük bir meblağı şevânî güçlerine harcaması yerine bunu tüccardan tahsil etmesinin daha da iyi olacağını tesviye ettiler. O da bu görüşü uygun bularak 1000 dinarlık öşür vergisi yanında 100 dinar da şevânî vergisi almaya başladı. Bu uygulama el-Melikü'l-Mes'ûd Yusuf b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb döneminde uygulamaya konuldu ve H. 625 yılına kadar da sürdü. Fakat daha sonra aynı hükümdar zamanında şevânî kuvvetleri dağıtıldığı halde, tüccardan şevânî vergisi alınmaya devam etti. Bkz. İbnu'l-Mucâvir 1951, I, 141-142.

²⁹ Vatani Hindistan olan Çivitotu, daha sonra Mezopotamya, Suriye, Libya, Tunus ve Fas'ın güneyine geçerek, Ged (Guede) ve Pastel'in durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Aslında Çivitotu ile boyama Eski Mısır'da da biliniyordu. İ. Ö. II. yüzyılda Mısır'da yaşamış olan Yunanlı Bolos Demokritos'un boyacılık konusundaki eserini nakleden Graccius Holmensis papirüsünde çivitotu ile boyama ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ortaçağda çivitotu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan, ekimi için elverişli olan her yerde yetiştiriliyordu ve en çok da Mısır'ın Sa'id, Filistin'in Zu'ar ve Bisân bölgelerinde ve Kirman'da ekiliyordu. Bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil ve çevresinde her yıl çivit boya ticaretinden 2.000.000. dinar gelir sağlamıyordu. Ölü Deniz civarında ekilen Çivit boya kalite yönünden Kabil Çivit boyasını aratmıyordu ve burada bu maddenin geniş bir ticareti vardı. Çivitotu soğuk bölgelerde iyi yetişirdi. Bu bitki Mart başında kumlu toprağa serilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bu bitkinin mavi renk veren bir madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelirdi. Deliklerin görülmesi toplanma zamanının geldiğine işaretli. Yapraklar toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice dövülürdü. Onları zenbillere koyduktan sonra bir çok kez ıslatılır ve bu halde dört gün bekletilirdi, bundan sonra demir ispatularla onları parçalarlar ve iyice çürüyünceye kadar ıslatırlardı ve sonra ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnerlerdi. Bu macundan, bunun üzerine küçük küçük kürecikler yapılırdı, güneşte kurutulurdu. Bu madde boyacılıkta kullanılırdı. ed-Dımaşkî, Çivit boyayı şöyle tanıtır: "Çivit boyanın en kalitelisi hafif ve renk bakımından koyu olanıdır. Aynı zamanda bu özelliğe sahip olan Çivit boya, gök mavisindeki meydan bitkisi veya evcil güvercinlerin boyunlarının altındaki renge benzeyen kırmızıya bürünmüş çiçek güzelliğindedir. Kürecikler kırıldığında içinden bembeyaz bir küf çıkarsa, bu onun kaliteli olduğunu gösterir. Çivit boya satın alındığı zaman ıslak olup olmadığı incelenmelidir. Zira, ıslaklık ona iki yönden zarar verir. Birincisi; onun rengini güzelleştirir, bu

çıkışı esnasında da dinarın dörtte biri kadar vergi tahsil edilmekteydi. Bir buhâr el-enküze veya diğer adıyla el-hiltit³⁰ ten 8 dinar, bir buhâr mahlep kabuğundan 3,5 dinar, bir buhâr tebeşirden 20, 2/3, şevânî vergisi olarak da 1 dinar, ed-defvâ' (dallarının büyüklüğünden aşağıya doğru eğilim gösteren bir ağaç türü) ağacından değerinin yarısı miktarında, bir farâsila³¹ kâfûr³² dan 1,5 ve 6/1 dinar,

da satış sırasında boyanın fiyatının yükselmesine sebep olur. Fakat daha sonra kuruyunca, güzelliği kaybolur. İkincisi ise; ıslaklık, boyanın ağırlığını artırır. Fakat daha sonra kuruyunca, ağırlığı büyük ölçüde azalır. Çivit boyanın kalitesiz olanı ise, çabuk çözülür. Kırıldığı zaman da çamur kokusuna benzer bir koku verir. Bir insan Çivit boyasında ne miktarda katkı maddesi bulunduğunu öğrenmek isterse, ondan küçük bir parça alıp tartсын, sonra onu ateş üzerine koysun. Bu sırada Çivit boya yanar ve buharlaşır, içinde bulunan çamur ve kum köz üzerinde kalır. Onları alsın ve ölçtürsün, böylece nispetini öğrenmiş olur.” Bkz. Bakır 2005a, 340-342.

³⁰ İbn Sina şeytanteresi; *Ferula assafoetida* denilen bu bitkiyi şöyle tanıtır: Dioscorides, kitabında, hiltitin ancudan denen bitkinin zamkı olduğunu söyler. Bu zamk şöyle elde edilir: Bitkinin gövdesi ve kökleri bir bıçakla kesilir. Kesilen yerlerden zamk sızar. a. Kurniya denen bölgeden elde edilen hiltiti (şeytanteresi), birisi ağzına alıp emse, o anda bedeninde karıncalanma veya gıdıklanma gibi bir şey meydana gelir. Kokusu fazla değildir; ancak kötü kokulu değildir. Bundan dolayı, onun lezzeti ağza alınca hemen kendini belli eder; lezzeti keskindir. b. Diğer tür bir hiltit, suriya diye bilinir. O, Şam yöresinden gelir; kuniya diye tanınan türüne nisbetle daha zayıftır. Bütün hiltit türleri (birbirine) karıştırılır. Hiltit taze iken sekencebin (balli sirke) ve bakla unu ile karıştırılır. Yanlış yapıp yapılmadığı rahatlıkla anlaşılabilir. İyisi, saf olanıdır. Bazıları, bitkinin gövdesine saflıyun, köküne de antares derler. Mahrus denen bitki de bu drogun köküdür ve o bütün zamklardan daha kuvvetlidir. Daha sonra yaprak, daha sonra da gövdesi gelir. Lonya diyarında yetişen bir ot vardır ki, bu otun kökü ancudan adlı ağacinkine benzer, ancak daha incedir. O, adidir ve onun zamkı yoktur. Yarılrsa veya kesilse, o kısımdan akan sıvı, zamk etkisi gösterir. Genel olarak, hiltitin bilinen iki türü vardır. a. Kötü be tiksindirici kokuludur, kuvvetlidir. b. İyi kokuludur, fakat kuvvetli değildir. Kokusu kötü olanı, bütün bitki çeşitleri arasında ısıtıcı etkisi en fazla olanıdır. Bu nevi Kayrevân (Tunus'te bir şehir) kökenlidir. Bkz. İbn Sina Trz., I, 316. Ayrıca bkz. İbn Sînâ 2000, İkinci Kitap, 257-258; Ömer el-Antâkî Trz., I, 126-127.

³¹ Walther Hinz bu ağırlık ölçüsünü şöyle tanıtır: Avrupa'daki kayıtlara göre, frassola, ferasilah gibi yazılır ve bahâr'ın 20'de biridir. Bkz. Hinz 1990, 14.

³² İtiryat endüstrisinin bir hammaddesi de kâfûrdur. Kâfûr aynı zamanda zamkların en önde geleni ve en değerlisiydi. Bileşik ilâçların ve parfümlerin yapımında birinci derecede rol oynadığından dolayı, en çok aranan bir ham madde konumundaydı. Hindistan'ın Çin sınırında yer alan Râtec adasında biten kâfûr (*Eucaliptus robusta* Myrtaceae) ağacının tahtası beyaz ve yumuşaktır, zamkına kâfûr denilmektedir. Gölgesinde yüz kişinin barmabileceği iddia edilen bu ağacın üst kısmında bir delik delinir, sıcaklığın artmasıyla birlikte içindeki zamk (kâfûr) aşağıya doğru akmaya başlar. Kısa süre sonra, havanın etkisiyle donmuş bir zamk haline gelir. Ortaçağda kâfûr ağacının çöpleri kaynatılarak suyundan normal kâfûr elde etmek de mümkündü. Bu ise, sarıya çalan beyaz renkli bir kâfûr türüdür. Fakat bu madde dışarıya çıkarılınca, rengi siyahlaşır, yıkılınca da beyaz olur. Bunun yapım tarzı ise şöyledir: Bir miktar taze süt camdan mamul bir kap içine konur. Kâfûrun iri olanları sütün içine atılarak burada yumuşatılır. Sütün süzülmesi ve kâfûrun yerinde kalması için ince bir elek ile elenir. Beyaz ve parlak olması için de bu işlem bir kaç defa tekrarlanır. Fakat çoğunun erimesi için ufaltılmışını yıkamaya gerek yoktur. Aksine bir keten parçası üstüne dökülerek ağzı bağlanır, sonra da taze sütün içine atılır. Elle defalarca ovulunca beyazlaşır ve bir ipek beze sarıllar

bir buhâr heyl'den (kakule)³³ 7 dinar, bir farâsıla karanfil³⁴ den 10 dinar, şevânî vergisi olarak da 1 dinar, bir farâsıla za'ferân'dan 3, 3/1 dinar, bir buhâr keten'den 7,5 dinar vergi tahsil edilmekteydi³⁵.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden'de bir gemi satışa sunulduğunda, satıcıdan geminin toplam fiyatı üzerinden öşür'ün yarısı miktarınca vergi alınmıyordu. Demir maddesinden ise ticaret öşrünün yarısı kadar vergi alınmaktaydı. Bu son uygulamanın Seyfû'd-Devle Tuğtekin b. Eyyûb döneminde ihdas edildiği bildirilmektedir. Bu vergiyi ilk defa ortaya atanın ise

alınır. Kâfûrun en kalitelisi tadı ve kokusu güzel, hafif ve içinde nefit (petrol) gibi bir madde bulunmayan kâfûrdur. M. XII. yüzyılda bu vasıflara hâiz olan bir kâfûr "el-cedid" (yeni, tâze) olarak adlandırılmaktaydı. Bu kalitedeki kâfûr bir miktar arpa ile karıştırılarak bir cam kavanoza konur, ağzı sıkıca kapatılırdı. Ayrıca bu kavanoz her türlü dış etkenden ve özellikle de ateşten ve ısınan cisimlerden iyice korunması gerekirdi. Zira bu madde açık havada kalınca, çürüyüp yok olmaktaydı. Ortaçağda kâfûr da diğer koku maddeleri gibi, hileli yollarla imal edilmekteydi. Örneğin, bazı itriyâtçılar kâfûru, torna talaşından yaparlardı. Onlardan bir kısmı beyaz sakızın (zâmk) suyuyla kâfûru yoğurup hamur haline getirirler ve kalburda buharlaştırırlardı. Bir kısım attarlar da kâfûru nişadırından yaparlardı. Sonra ufacık ufacık kırıp kâfûrla karıştırırlardı. Diğerleri, bu maddeyi öğütülmemiş göz otu (*Eup-hrasia officinalis* L. *Scrophulariaceae*)'ndan, söndürülmemiş kireç tozundan ve beyaz zamktan imal ederlerdi. Bazıları da kâfûru parçalanmış, ufaltılmış keçiboynuzu (*Ceratonia Siliqua* L. *Leguminosae*)'nden ve terbiye edilmiş, iyileştirilmiş pirinç (*Oryza sativa* L. *Gramineae*)'ten yaparlardı. Bir kısmı ise, onu, yaş hurma çekirdeğiyle döverler, köpük haline geldikten sonra, onu, su ile yoğururlardı. Sonra kâfûr gibi incecik döşerlerdi. Kâfûrun hileli olup olmadığını öğrenmek için bu kokudan birazı suya atılırdı. Atılan şey suyun dibine çökerse hileli, çökmez de suyun yüzünde dönerse halis kâfûr olduğu anlaşılırdı. Bunun diğer bir yöntemi de kâfûrdan birazı bir bez parçasına konur ve ateşin üzerine götürülürdü. Uçar kaybolursa, halis olduğu anlaşılır. Bu işlem sonucunda, ateşte kül bırakırsa, hileli olduğuna karar verilir. Bkz. Bakır 2000, 74-76.

³³ Kakule'den daha yararlı ve daha güzel bir bitki olup, karaciğer ve mideye iyi gelir; ayrıca bu bitki midede yemeği çok iyi hazmeder. Bkz. İbn Sina Trz., I, s. 298.

³⁴ Hindistanlılar tarafından Cennet kokusu olarak adlandırılan karanfil'in sadece bir çeşidi vardı ve Hindistan'ın Çin sınırındaki Süfâle bölgesinden getirilmekteydi. En kalitelisi ise, güçlü, kuru, tadında ısı ve yakıcılık bulunan ve güzel kokulu olanıydı. Bu bitkinin hem çiçeği hem de meyvesi vardı. Çiçeği, görünüm bakımından daha çok siyah hırbak (*Astrantia major* L. *Umbeliferae*) bitkisinin dallarına, meyvesi ise, hurma veya zeytin çekirdeğine benzemektedir. Ortaçağda Çin denizinde yer alan Bertâyîl adasında karanfil satılırdı. Tüccarlar buraya ulaştınca, değiş-tokuş yapacakları malları sahile bırakarak gemilerine dönerlerdi. Sabah olunca, mallarının yanına bir miktar karanfil konulduğunu görürlerdi. Şayet, onları beğenirlerse, hemen alırlar ve mallarını orada bırakırlardı. Onlar hem mallarını, hem de karanfilleri birlikte aldıkları takdirde onlardan birini bırakmadıkça, asla adadan ayrılmazlardı. Ada sâkinlerinden biri daha fazla mal isterse, ikisini de orada bırakırdı ve böylece mal miktarı artırırdı. Ortaçağda en meşhur pazarları İstanbul ve İskenderiye'de bulunan karanfil ağacının dalları, tıp ve gıda endüstrisi alanlarında önemli bir yer tutmaktaydı. Bkz. İbn Sina Trz., I, 83-84.

³⁵ İbnü'l-Mücâvir 1951, I, 140.

H. 598 yılında, Ebu'l-Hasan el Bağdâdî veya Fülân el-Fervânî olduğu rivayet edilmektedir³⁶.

Aden'de vergiye tabi olan diğer ticaret malları ile vergi miktarları ise şöyledir: Bir buhar lâk³⁷'dan (veya lük boyası) dörtte bir dinar, bir rivayete göre üçte bir dinar, zoraki durumlarda ise 2 dinar, bir buhâr fuvveh³⁸'den 12 dinar

³⁶ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 140.

³⁷ Lak böceğinin laksdadıda, Tachardia, Laccifer gibi türleri Güney ve Güneydoğu Asya'da yaygın olarak bulunur. Hindistan'ın pek çok yöresinde büyük miktarlarda tespit edilen Lak, Sri Lanka, Nepal, Tibet, Siyam, Hindicini gibi yörelerde de yabancı ve ehlileştirilmiş şekilde bulunmaktadır. Gomalaka (shellac) ve Lak boyarmaddesinin hazırlandığı reçineli kısım diş böceklerde bulunur. Böcekler bir ağaç (Butea monosperma) üzerinde yaşarlar. Emre Dölen'in belirttiğine göre, Lak adı (Hintçe lakh), Sanskritçe yüz bin anlamına gelen "laksha" kelimesinden türemiştir. İ. Ö. yıllardan başlayarak Batı Asya'daki hükümdar ailelerine gönderilecek ipekli kumaşların boyanması için kullanılmış (İ.Ö. 206 - İ.S. 220), daha sonraki yüzyıllarda bütün Güney ve Güneydoğu Asya'daki kullanımı yaygın hale gelmiştir. Bu boyarmaddenin Hindistan'daki kullanımı ise, 4.000 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Ortaçağda Doğu'ya özgü pek çok boya bitkisi ile birlikte Lak'ın da Venedik'e ithalatı yapılmıştır. Hindistan'da deri, yün ve ipek boyamacılığı alanında yaygın olarak kullanılan Lak, İran, Tibet ve öteki Batı Asya ülkelerinde Ortaçağdan başlamak üzere günümüze kadar halıların dokunmasında bir hammadde olarak kullanılan yünlerin boyanmasında aktif rolünü sürdürmüştür. Renkli bileşeni Lakaik olan bu boyarmadde, kaynaklarda Lak Lak, Luk Luk, Lök gibi isimleriyle de anılmaktadır. Lak, mordanlı bir boyarmadde, mordanın değişmesiyle ondan çok değişik renk tonları elde etmek mümkündür. Mordan olarak tüm Doğu'da genellikle şap kullanılmıştır. Kullanılan mordanı bağli olarak daha önce de bahsi geçen Kökboya ile karıştırılması da mümkün olmaktadır. Bkz. Bakır 2005a, 334.

³⁸ Kök şeklinde olup, bir ağacı bulunan ve yukarı kısımlarında suyu bol, koyu kırmızı tohumu olan el-Füvveh'in suyu ile yazı yazılır ve nakış yapılırdı. Ayrıca bu bitki deri hastalıklarının tedavisinde de kullanılırdı. Aslında fuvveh veya diğer adıyla Kökboya çok eskiden beri bilinen ve kırmızı renge boyama için kullanılan bir bitkidir. İndus vadisindeki Mohenjo-Daro'da İ. Ö. 1700 yılına ait olan kökboya ile boyanmış kumaş parçaları bulunmuştur. İndus vadisinde renksiz şap kristallerine rastlanır. Fermente olan Kökboyaya şap katıldığında rengin şiddetlendiği görülmüş, Tunç Çağı öncesinde pamuklu dokumaları önce odun külü ve ardından şap çözeltisine batırdıktan sonra Kökboya ile boyama yöntemi geliştirilmiştir. Buradaki işlem şap yardımıyla Al(OH)3 ile mordanlamadır. Kökboya ile boyamada uzun süre temel mordan şap olarak kalmış, zamanla başka metal tuzlarının değişik kırmızı tonların veya daha iyi bir haslıgın elde edilmesinde etkili olduğu görülmüştür. Mordan olarak İ. S. II. yüzyılda demir ve bakır tuzları da kullanılmaya başlanmıştır. Türkçe'de Kökboya, Boya kökü, Boyacı kökü, Boya pürçü, Boya çili, Kırmızı kök, Kızılboya, Kızılkök, Boyalık otu, Boya sarmaşığı, Yumurta boyası, Kızıl boya otu, Çubuk boya, Dilkanatan, Bostanotu (Şarkışla) ve Boya pürü gibi adlarla anılan Rubai tinctorum L. Bitkisi, Rubiaceae (Kökboyasıgiller) familyasının Rubai cinsine ilişkin bir türdür. Bu cinsin 38 dolayında türü olup bunlar Asya, Akdeniz çevresi, Güney Afrika, Meksika ve Güney Amerika gibi geniş bir alana yayılmışlardır. Rubai tinctorum Güneybatı Avrupa'dan Batı Himalaya bölgesine kadar yayılmış çok yıllık tırmancı bir bitidir. 50-80 cm. uzunluğunda olan gövdesi köşeli ve sert dikenlidir. Küçük sarı renkli çiçekleri vardır. Boyarmaddeler bitkinin kökünde bulunur. Kökler 10-15 cm. boyunda 0,5-1 cm. çapında ve dış kısmında kolayca soyulabilen esmer kırmızı renkli bir kabuk bulunan çubuklar biçimindedir. Bitkin yetiştiği bölgenin koşullarına göre köklerdeki boyarmadde miktarı % 1-4

(bu miktar el-Mu'izz İsmail b. Tuğtekin döneminde ihdas edildi, daha önceleri bu miktar bir rivayete göre 2, diğerine göre ise 3 dinardı), el-humer'den (demir hindi) 3 cüvvez (bir cüvvez veya câiz = 8 fels), büyük kütle halindeki uşer³⁹ şekerinden 2,5 dinar, paketlenmiş uşer şekerinden yarım dinar ve dörtte bir câiz, bir baş koyundan dörtte bir dinar, memlekete giren attan 50 dinar (bu vergi miktarı el-Meliku'n-Nâsır Eyyûb b. Tuğtekin b. Eyyûb döneminde uygulamaya konuldu.), denize çıkarılan attan 70 dinar, bir baş köleden 2 dinar (Bâbu'l-Mendeb⁴⁰, den çıkarılan köleden ise yarım dinar alınmaktaydı), Sindâbüri attan 8 dinar, şevânî vergisi olarak da 1 dinar, anılan at türünün Bâbu'l-Mendeb'den çıkışı sırasında da yarım dinar (bu son vergi Dâru'n-Nebîz kefiline veriliyordu), Zebîd yapımı bir parça ipekten yarım dinar ve 1 câiz, bir adet ez-Zafârî (ez-Zafâr⁴¹ yapımı) giysiden dörtte bir dinar ve bir câiz, bir parça beyaz kumaştan sekizde bir dinar, bir parça es-Sûsî (Sûs⁴² yapımı) kumaştan 3 kîrat⁴³, es-Sûsî

arasında değişir. Yaşlı kökler genç olanlara oranla daha fazla boyarmadde içerirler. Kökler yaz başında veya sonbaharda sökülürler ve buna göre yaz veya sonbahar kökleri olarak adlandırılırlar. Ortaçağda Kökboyanın (el-Füvveh) yetiştirilmesi hem uzmanlık hem de sabır işiydi. Öyle ki, ürün elde edilinceye kadar en azından iki yıllık çalışma gerekmektedir. Bir Kök boya bahçesi hazırlayabilmek için, Mart ayında toprak birkaç kez sürülür ve iyice gübrelenirdi. Ondandır, Kök boya tohumu, tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra, toprak hafifce karıştırılır ve sulanırdı. Bitkiler çıkınca, birçok kez çapalanırdı. Daha sonra, bu bitkiler solgunlaşmıca kadar su verilmezdi; solgunlaşınca yeniden su verilir ve bütün yaz her sekiz günde bir yeniden sulanırdı. Ağustosta bitkinin ucu kesilir, geri kalanın üzerine dondan korunsun diye toprak örtülürdü. Bir zaman geçince bu örtülen bölüm, güzel kırmızı bir kök haline gelirdi. Bunların en irilerinden birkaçı kopartılır, geri kalanlar yeniden toprakla örtülürdü. Bu yolda çalışılarak, birçok yıllar süre giden ve ürün veren bir Kökboya tarlası elde edilmiş olurdu. Güzleri büyük kökler kopartılır. Küçükleri ise, yeniden yeşemesi için yerinden bırakılırdı. Bu sırada toprağı üzerinde verimsiz bırakmamak için Kökboyanın üzerine çok kez buğday ekilir, bundan ikisi de zarar görmezdi. Bkz. Bakır 2005a, 329-331.

³⁹ Yemen'in Negrân bölgesinde Hecer ile Benû Mâzin vadisi arasındaki Belhâris topraklarında "uşer" (*Asclepias gigantea* Asclepiadaceae) denilen bitkinin yaprakları üzerine lebenî ve mastaki zamkları gibi bir çeşit kudret helvası inmekteydi. Bu tabii gıda maddesi, adı geçen ağaçtan toplanarak kaynatılır, sonra da kalıplara dökmek suretiyle şeker şeklinde imal edilir ve diğer ülkelere ihraç edilirdi. Bkz. Bakır 2000, 230-231.

⁴⁰ Kızıldeniz ile Aden Körfezi arasında yer alan bir boğaz olup, genişliği 26 kilometredir. Bkz. Komisyon 1975, 106.

⁴¹ Yemen'de Hint Okyanusu üzerinde bir şehir olup, Suhâr'ın yakınında yer alır ve aynı zamanda eş-Şihr bölgesine bağlı bir yerleşim merkezi durumundadır. Mirbât'la arasında beş fersahlık bir mesafe bulunmaktadır. Anlatılanlara göre buranın Mirbat gibi, herhangi bir limanı bulunmamaktadır. Bu şehir dünyaca meşhur Lübbân (günlük) denilen koku maddesini üretmekle meşhurdur. Bkz. Yakut el-Hamevî Trz., IV, 67-68. Lübbân'la ilgili geniş bilgi için bkz. Bakır 2000, 85.

⁴² İran'ın Hüzistan bölgesinde yer alan bir şehirdir. Bir rivayete göre Daniyâl peygamberin mezarı buradadır. es-Sûs b. Sâm b. Nuh'a nispet edilen bu şehrin Erdeşîr b. Behmen tarafından inşa edildiği söylenmektedir. İbnü'l-Mukaffa', es-Sûs, Tüster ve Übülle surlarının Tufandan sonra ilk yapılan surlar olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, III, 319.

fotadan dörtte bir dinar ve bir câiz, bir Kevrece (balya) çarşaftan 4 dinar, bir balya dokumuş elbiseden 2,5 dinar, 1 balya es-Subâ'î kumaşından da aynı miktar (yani 2,5 dinar), bir top işlenmemiş Hindistan elbisesinden 2,5 dinar, bir sevâsi (muhtemelen top veya parça anlamına gelmektedir) büyük keten kumaştan 2 câiz ve 1 kırat, aynı ürünün küçük olanından ise 2 câiz ve 2 fels, bir kaf'a (Hurma yaprağından yapılmış zembil, sepet) mısırdan ise sekizde bir dinar ticaret öşrü alınmaktaydı⁴⁴.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden'de ticaret vergileri sadece öşür ve şevânî'den oluşmuyordu. İbnu'l-Mücâvir'in belirttiklerine göre, H. 625 yılının Cümâdalülâ ayında anılan şehirde Dâru'l-Vekâle olarak adlandırılan bir kurum ihdas edildi. Ayrıca burada kuruluşu çok eskiye dayanan Dâru'z-Zekât (Zekât evi) adında bir vergi kurumu da bulunmaktaydı. Buna göre biraz önce belirtmiş olduğumuz öşür vergisine tabi tutulmayan mallardan zekat vergisi alınmıyordu. Ancak Dâru'l-Vekâle kurulduktan sonra Aden'de ticaret yapan tüccardan bir defada, eski öşür vergisi (bu vergi gemilerin limana girişi esnasında alınmıyordu), şevânî vergisi, Dâru'l-Vekâle vergisi ki bunun miktarı bir dinar başına bir kırat idi, Dâru'z-Zekât vergisi ve dilâle (tellâlık) vergisi olmak üzere beş adet vergi alınmaktaydı.

Aden'de bu kadar ticaret vergisinin yürürlükte olması tüccarı oldukça rahatsız ediyordu ve zor durumda bırakıyordu. İbnu'l-Mücâvir'in naklettiği bir olaydan bazı tacirlerin para kazanmaktan çok karın tokluğuna çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mısır'dan gelen Osman b. Ömer el-Amidî adında bir tüccarın yanında iki menn⁴⁵ ûd (öd) vardı, vergi memurları bu malı teslim aldılar. Sonra

⁴³ Walther Hinz, kırât'ı şöyle tanıtmaktadır: "Mal ağırlığı olarak kırât'ın (karat, keration) ağırlığı değişir: Hem şer'î olarak, hem de Irak'ta uygulamada 1 kırât daima=1/20 miskal'dir ve (şer'î olarak) 5, çoğu zaman da 3 habbe'ye eşittir. Böylece 3, 125 gramlık ağırlık dirhem'inin 1/14'i ağırlığındadır, (0,2232 gram). Mekke, Mısır, Suriye ve Anadolu'da 1 kırât daima= 1,24 miskal ya da 1/16 dirhem'dir ve genellikle 4 habbe'ye eşittir. Yani ağırlığı Anadolu'da 0,2004 gram, diğer adı geçen bölgelerde ise o, 195 gramdı. Daha fazla bilgi ve kırât ağırlıklarını içeren bir listeyi H. Sauvaire'de bulmak mümkündür. Bunlar, 3,125 gr. yerine 3, 0898 gram gibi çok düşük bir dirhem ağırlığı esas alınarak hesaplanmış oldukları gerçeği bir yana, teorik ilgi uyandırmaktan ileri gidemezler." Hinz, 1990, 33-34.

⁴⁴ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 140-141.

⁴⁵ Walther Hinz menn'i şöyle tanıtır: "Antik devrin mine'si olan menn, şer'idir ve her biri 130 dirhem olan 2 rıtl'a eşittir... Mekke'de Ortaçağın sonlarına kadar 260 dirhemlik (812,5) g menn ağırlığı rıtl olarak geçirdi. el-Fâsî, Ortaçağın sonlarında Mekke'de başka menn ağırlıkları olduğunu bildirir: 1320'de 1 menn (et ticaretinde) 6/3 Mısır rıtl'ı, yani 3 kg. idi. 1327-46'da buğday, bal ve hurma ticaretinde 1 menn, 3 Mısır rıtl'ı, yani 1,35 kg idi... Mısır'da kullanılan menn, her zaman her biri 130 dirhem olan 2 Bağdad rıtl'ına eşitti; böylece ortaya 812,5 gramlık bir ağırlık çıkıyor. 1410 yıllarında da 260 dirhemlik bu menn hakkında kayıtlar vardır. Avrupa cephesinden bunun doğrulanışını F. B. Pegolotti yapar; bu zât 1335'de İskenderiye'de 100 menn'in 257 libbre genovesi (sottili) (her biri 316,75 g) olduğunu bildirir ki, bunun sonucunda 1 menn'in ağırlığı 814 gram olarak belirir... Suriye'de Ortaçağda menn ağırlığı

anılan parfümden alınacak vergiler hesaplandığında, her menn için 6 dinar değer tespit edildi. Buna göre ondan 1,5 dinar öşür vergisi, üç çeyrek dinar şevâni vergisi alınmaya karar verildi. Daha sonra aynı ürün için Dâru'l-Vekâle'de 25 dinar değer tespit edildi. Buna göre burada da bu üründen 8 dinar ve 2 dânik⁴⁶ Vekâle vergisi, 1 ve çeyrek dinar zekat vergisi, yarım dinar da tellâllık vergisi alınmasına karar verildi. Böylece üründen alınacak vergi toplamı 15 dinarı buldu. Ondan öd'ün fiyatı olan 6 dinar çıkarılınca, 9 dinar kaldı. Bu esnada Osman b. Ömer el-Amidî, Allah'a yemin ederek şöyle dedi: "ondan hiçbir şey, hatta bir fels (kuruş) bile fayda sağlamadım; siz hiçbir şey ödemedi iki menn öd'ü elimden alıyorsunuz, bu sizin için yeterli olmuyor da, bunun üzerine bir de 9 dinar ödememi istiyorsunuz." Daha sonra Emir Nâsirüddin Nâsır b. Fârûd ve bir grup insan vergi memurlarının yanına gelerek şöyle dediler: "Bu adam Aden'e sık sık geliyor ve biz ondan bu aldığınızdan daha fazlasını alıyoruz." Bunun üzerine aralarında bir orta yol arandı ve mesele başa baş bir çözüme kavuştu. Bu olaydan sonra Aden'de balık ve su dışında bütün ürünler için tazminat ödendi. Ayrıca eskiye nazaran kantarın ayarı (büyük terazi) altıda bir bahâr artırıldı ve Yemen'de bütün ağırlık ölçüleri değiştirildi ve yeni ölçüler ordu kâsesi ayarına göre düzenlendi. Bu esnada (H. 625 yılında) bütün uzunluk ölçüleri de değiştirildi⁴⁷.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden'de, bütün ticaret mallarından öşür vergisi alınmıyordu. Bu kategoriye giren, yani öşür vergisine tabi olmayan malların sayısı ise hiç de küçümsenecek bir sayıda değildi. İbnu'l-Mücâvir'in konuyla ilgili kayıtlarından, Mısır'dan gelen buğday, un, şeker, pirinç, Rakka⁴⁸

mahallî ritl ağırlıkları kadar yaygın değildir. eş-Şeyzerî'nin XII. yüzyılın ikinci yarısı hakkında verdiği bilgilere göre, görülen menn, 260 dirhemlik şer'i menn olmalıdır. Suriye dirhemi'nin 3,15 gr. olduğu düşünülürse, menn 819 gram olur... Menn ağırlığı Ortaçağda Irak'ta yaygındı. 1 menn her zaman 2 Bağdad ritl'ına eşitti. Bu ritl bir kesime göre, 128/7 dirhem (401,78 g), diğer kesime göre de 130 dirhem (406,25 g) idi. Mısır, Suriye ve Fars için ortaya konulan değerlerle çelişkiye düşmeyerek Irak'ta da en azından Ortaçağdan beri bir menn ağırlığını her biri 3,125 gram olan 260 dirhem olarak ele alıyoruz ve sonuçta 816,5 gramlık bir ağırlık çıkıyor... Anadolu Selçuklularında da 260 dirhemlik=833 gram küçük (şer'i) menn'in ağırlık birimi olarak hâkim olduğu İbn Bibî'nin bir notundan da açıkça görülmektedir. Bunun yanında ayrıca kuşkusuz bölgeden bölgeye değişen birçok ağırlık ölçüleri de vardı, ben aşağıdakileri tespit edebildim: 1335 Sivas: 2/4 menn=1 ruotolo (ritl), Akko'da. Bu sonuncusu 2,2 kg olduğu için Sivas menn'i 977 g olarak ortaya çıkıyor... 1335 Saray: una mena=6 libbre 2 onca (Ceneviz), buna göre, Altın Ordu Devleti'nin başkentinde 1 menn'in ağırlığı Teberiz'deki ipek menn'i gibi 1,912 kg geliyordu. 1335 Ürgenç: Hive'de 1 menn=3 libbre 9 onca (Ceneviz) idi. Otrar'da da bu değer 1,88 kg. idi." Bkz. Hinz 1990, 19-20, 26-27.

⁴⁶ Arapçalaştırılmış hali dânik, genel olarak altıda bir anlamındadır, özel olarak ağırlık ve para birimi olarak 1/6 dirhem ya da (daha sık) 1/6 dinar miskal'dir. Bkz. Hinz 1990, 13.

⁴⁷ Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 144.

⁴⁸ el-Cezîre bölgesinde Fırat nehri üzerinde yer alan meşhur bir şehirdir. Harrân'la arasında üç günlük bir mesafe vardır. er-Rakkatî'l-Beydâ' (Beyaz Rakka) olarak da adlandırılan bu şehir

sabunu, uşnân (sabun otu, çöğen otu), katran, zeytin yağı, susam yağı, tuzlanmış zeytin, taşınan fakat miktarı az olan her madde ve miktarı az olmak şartıyla arı balından ve Hindistan'dan getirilen deniz yolu ile gönderilen basit eşyalar, reçel halindeki helilec⁴⁹, halatlar, yastıklar, meşinden dayanacak yastıklar, meşinden minderler ve halılar, pirinç, el-kicrf (pirinç ve mâş denilen gıda maddesinin karışımı bir gıda maddesi), susam, sabun, gözde eşyalardan olan el-kulâhi⁵⁰ ve en-neşem (yay yapımında kullanılan bir çeşit ağaç) ağaçları, karanfil odunu, Bedikalâ'da yapılan arap atı elbiseleri, ağaçlardan çekirdeği çıkarılmış hurma, tuzlanmış balık (bunların başlı olanlarından öşür alınır, başsız olanlarından bu vergi alınmıyordu), Hindistan nalınları (bunların tasması olanlardan öşür alınır, tasması olmayanlardan bu vergi alınmıyordu), teke ve keçiler⁵¹, Deybul⁵²'den getirilen boncuklar ve Hindistan'dan getirilen Huder (siyah) denilen kölelerden ticaret vergisi alınmıyordu⁵³.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden ve civarında ticaret mallarından alınan vergilerin miktarları oldukça yüksek görülmektedir. Örneğin balıkçıların balık avlamada kullandıkları teknelerden ayda 70 (yılda 840 dinar) dinar vergi alındığı ifade edilmektedir. Ayrıca Habeşistan topraklarından gelip de katır boncuğu taşıyan gemilerden her yıl 1200 (ayda 100 dinar) dinar vergi alındığı belirtilmektedir. Birinci vergi miktarından Aden ve civarında balıkçılığın çok

hicretin on yedinci yılında İyaz b. Ganm tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, 1951, III, 67. Burası bugün de zeytinyağıyla üretilen Rakka sabunu denilen yeşil sabunu ile tanınmaktadır.

⁴⁹ İbn Sina bu bitkiyi şöyle tanıtır: "Dioscorides, helilec'in bilinen bir drog olduğunu söylemiştir. Onun birçok çeşitleri vardır; Olgunlaşmamış sarı renkli, Hindistan kökenli siyah renkli, kâbulî (Kabil şehrinde yetişen) ve sîfî (Çin'de yetişen) olmak üzere dört çeşidi bulunmaktadır. Ancak bunlardan Hindistan'da yetişen helilec çok taze ve dolgun olmaktadır. Bu bitkinin kâbulî türü diğer türlerden daha büyük hacimlidir. Çin'de yetişeni ise diğerlerine oranla ince ve hafif olmaktadır. Sarı helilecin en iyisi ise yeşile çalan koyu sarı renkli, düzgün, dolgun ve sert olanıdır. Kâbulî türünün en iyisi ise dolgun ve ağır olup su yüzünde yüzen ve kırmızıya çalanıdır. Çin'de yetişen helilecin en kalitelisi ise gagalı olanıdır. Bkz. İbn Sina, I, 297-298.

⁵⁰ Bu ağaç hakkında bilgi bulamadık.

⁵¹ İbnu'l-Mücâvir, keçilerden öşür vergisinin kaldırılması konusunda ilginç bir olayı kaydetmektedir. Habeşistan'dan getirilen koyunların sayısı saymanlar tarafından kaydedilirdi. Bir defasında saymanlar sayım işiyle meşgulken, bir teke topluluğun arasından süzülerek davetçi İmrân b. Sebe'in arkasına geçti. Saymanlar sayım işinin bitirince, anılan tekeyi de keçilerle birlikte kaydetmek istediler, ancak anılan kişi tekenin sakalını gördükten sonra, "onun sakalını öşürle ölçmek asla uygun değildir" dedi ve böylece bir daha bu hayvanlardan vergi alınmadı. Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 143.

⁵² Hint Okyanusu sahillerinde yer alan meşhur bir şehir olup, Lâhûr ve Mutlan'dan gelen sular buraya ulaşarak denize dökülür. Mekke'ye yerleşen âlimlerden Ebu Ca'fer b. Muhammed b. İbrahim ed-Deybulî bu şehirde doğmuştur. Anılan âlim Ebu Abdullah Sa'îd b. Abdurrahman el-Mahzumî ve Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'den hadis nakletmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, II, 563.

⁵³ İbnu'l-Mücâvir, 1951 I, 142-143.

gelişmiş olduğunu ve bu meslekte uğraşan balıkçıların iyi bir kazanç elde ettiklerini, ikinci vergi miktarından ise Aden limanının dış ticaretten, hele diğer gemilerin taşıdığı diğer mallar da hesaba katılırsa, muazzam paralar kazandığını öğrenmekteyiz.

Aden'de öşür ve şevânî vergisi alınan mallara ait listeye bakıldığında, parfüm ve ilaç üretiminde kullanılan biber, çivit boya, hiltîf, malep kabuğu, tebeşir, ed-defvâ', kakule, karanfil, za'ferân ve öd gibi baharat ve drog mahiyetindeki ürünlerle keten, fuvveh, uşer şekeri ve at gibi ticaret mallarından yüksek oranda öşür vergisi tahsil edildiği görülmüştür. Bu ise şaşırtıcı bir uygulama olarak karşılanmamalıdır, çünkü muhtemelen verilen yüksek vergi oranları anılan ürünlerin yüksek olan fiyatları ile alakalıydı. Hele yukarıda da adı geçen parfüm, drog ve baharat türünden birçok ticaret ürününün hiçbir işleme tabi tutulmadan birçok hastalık için birer ilaç vazifesi görmesi, İslam dünyasında bunlara olan rağbeti büsbütün artırıyor. Ayrıca aynı ürünlerin bazı işlemlerden sonra yağ ve su türünden sıvı esansların ve hamamlarda masaj için merhem ve yağların imalinde kullanılması, onları her yerde aranan maddeler haline getiriyordu. Sonuçta hastalar ve süslenmek isteyen insanlar anılan ürünleri eczanelerden satın almak için büyük paralar harcıyorlardı⁵⁴.

Aden'de tüccardan alınan ve öşür listesinde yer alan atlarla ilgili yüksek vergi oranından -ki bunun miktarı daha önce de belirtildiği gibi 50 ve 70 dinar olarak bildirilmektedir- binek ve savaş araçları olarak kullanılan bu atların daha ziyade, asil Arap atları olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed Abdu Muhammed es-Serûfî'nin ifadelerine göre, aynı dönemlerde, yani XIII. Yüzyılın ilk yarısında, Yemen'de her türlü hayvan yetiştirilmekteydi; onlardan bir kısmı (atlar, develer, beygirler ve eşekler) savaş ve barış zamanlarında binek hayvanı olarak veya eşya taşımak için kullanılıyordu, diğer kısmı da (inekler, koyunlar, keçiler) et ve sütünden faydalanmak için yetiştiriliyordu. Buradaki en iyi atlar Ans⁵⁵ ve el-Cevfî⁵⁶ bölgelerinde yetiştiriliyordu ve bunlara el-Ansiyye ve el-Cevfiyye adları veriliyordu. Ayrıca burada dayanıklılık ve güzellikleri ile tanınan el-Haciciyye denilen atlar da meşhurdu. Bunlar genellikle savaş ve silah taşımak için kullanılıyordu. Yemen'de bütün bu at çeşitlerinin dışında çok asil kaliteli Arap

⁵⁴ Bkz. Bakar 2000, 125.

⁵⁵ Yemen'e bağlı bir eyalet olup, Hz. Peygamber döneminde peygamberlik iddiasında bulunan el-Esved el-Ansî'nin soyunun dayandığı Ans b. Mâlik b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Ureyb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân'a nispet edilmektedir. Bkz. Yakut el-Hamevî, IV, 182.

⁵⁶ Bu isim Arap yarımadasında yer alan birçok yer ve yerleşim merkezi için kullanılmaktadır. Muhtemelen burada Yemen'deki Hemdan kabilesinin yaşadığı bölge kastedilmektedir. Bilgi için Bkz. Yakut el-Hamevî, II, 217-218.

atları da bulunmaktaydı⁵⁷. Arap atlarından alınan öşür vergilerine bakıldığında, Aden limanı ve dolayısıyla da Yemen ülkesi at ticaretinden büyük bir gelir sağlamaktaydı.

Aden'de ticaret mallarından alınan vergi çeşitlerine gelince, bunların sayısının birden fazla ve oranlarının da yüksek olması sebebiyle özellikle dış ticaretle uğraşan yerli ve yabancı tüccara büyük yük getirmekteydi. Daha önce de hakkında bilgi verilen ve öd ticareti için Mısır'dan Aden'e gelen Osman b. Ömer el-Amidi'nin hikâyesinden de anlaşıldığı gibi, bazen bir tacir bir ürünün normal değerinden fazlasını vergi olarak ödemek zorunda kalıyordu. Muhtemelen o dönemde böyle bir uygulama da ticareti ve tüccarı desteklemekten ziyade engellemeye sebep oluyordu.

III. Aden'de Köle Ticareti

İbnu'l-Mücâvir'in anlattıklarından, XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden'de köle ticareti ile ilgili olarak ilginç uygulamalar sergilenmekteydi. Köle satıcısı (nahhâs) bir cariyeyi satışa sunarken, onun üzerine yağ ve parfümler sürer, beline bir kumaş bağlar, sonra da onu münadi'ye (çağrıcı, teşhirci) teslim ederdi. Teşhirci de cariyenin elinden tutarak onu çarşılarda dolaştırır ve gelen geçenerlere reklâmını yapardı. Bu esnada ahlakî seviyesi düşük bazı tacirler cariyeye yaklaşarak eline, ayağına, bacaklarına, göbeğine, göğsüne ve memelerine dokunmak suretiyle incelemeye çalışırlardı. Daha sonra onlar, belini ve kalçalarını ölçerler, dilini, dişlerini ve saçını kontrol etmek maksadıyla bayağı çaba harcarlardı. Üzerinde elbise varsa, onu çıkarır vücuduna bakarlar, hatta daha da ileri giderek herhangi bir engel veya örtü kullanmadan gözle bakmak suretiyle mahrem yerlerini kontrol ederlerdi. Bu uygulamalar sonunda eğer tüccar cariyeyi beğenip satın almak isterse, onu alıp on gün civarında yanında tutardı. Her türlü muamele yapıldıktan sonra da alıcı olan Zeyd, satıcı olan Amr'a şöyle derdi: "*Bismillah, ey hoca! Aramızda Muhammed b. Abdullah'ın (Hz. Peygamber) öğretileri var*". Sonra da aynı alıcı kadıya giderek satın aldığı cariyenin kusurlu olduğunu iddia eder ve onu geri vermek için dava açardı⁵⁸.

Kölelik, Eskiçağdan yirminci yüzyıla kadar devam etmiş olan insanlık kusurlarının en önemlilerinden birini teşkil etmektedir. İnsanoğlunun yeryüzündeki yaşı kadar eskilere dayanan bu sosyal, ekonomik ve kültürel problem, savaşlar, korsanlık, haydutluk, mahkeme kararı, çocuk yaşta satılmak, borçluluk ve köle olarak doğmak gibi kaynaklardan beslenerek yirminci yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu uzun süreç esnasında milyonlarca insan, kişisel

⁵⁷ es-Serûfî 1997, 515.

⁵⁸ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 145.

hürriyetinden yoksun olarak bir insandan diğerine, bir bölgeden başka bir bölgeye herhangi bir mal veya ürün misali satılmak veya bağışlanmak suretiyle çok sefil bir hayat geçirmişlerdir⁵⁹. Yine bu uzun süreç esnasında insanlığıyla birlikte bu yeryüzünü paylaşan canlı ve cansızlarla ilgili kanun ve düzenlemeler ihdas edilip uygulamaya konulmuşsa, kölelerle de ilgili aynı düzenlemeler yürürlüğe geçirilmiş ve sonunda kölelik kurumu denebilecek bir kurum ortaya çıkmıştır. Buna göre de bazı semâvî dinlerin buyruk ve tavsiyelerinde, peygamberlerin ve düşünürlerin söz ve öğretilerinde kölelerin her türlü halleri, hakları ve muameleleri ile ilgili bilgilere rastlanır. Örneğin, Kur'an-ı Kerim'de geçen bir ayette, Allahu Te'âlâ şöyle buyurur: "*Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden iyi davranışlı olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfü ile onları zenginleştirecektir.*"⁶⁰.

Hz. Peygamber'in hadislerinden birinde ise "*köle ve cariyeleriniz hakkında Allah'tan korkunuz! Onlara yediğiniz yemekten yediriniz ve giydiğiniz elbiselerden giydiniz. Kendilerine güçlerinden fazla iş teklif etmeyiniz*"⁶¹. Ancak bütün bu buyruk, tavsiye ve öğretileri anlayıp kavramak ve bunu teoriden uygulamaya geçirmek büyük oranda vicdanla alakalı olduğundan hemen hemen bütün dönemlerde kölelerle ilgili muamelelerde büyük aksaklıkların ve insan hakları ihlallerinin bir türlü önüne geçilememiştir. İbnü'l-Mücâvir'in XIII. Yüzyılın ilk yarısında Yemen'in Aden şehrinde görmüş olduğu ve cesaretle naklettiği kölelerin satışı esnasında yapılan muameleler ve bir cariyenin satışından bir hafta sonra satış akdinin bozulup köle satıcısına iade edilmesi olayı, geç ortaçağlarda insan ticaretindeki istismarın hangi çirkin boyutlara ulaştığını gözler önüne sermektedir. Ancak İbnü'l-Mücâvir, köle satışını bütün detayı ile anlatırken kölelerle ilgili diğer konular hakkında fazla bilgi vermemiştir. Örneğin anılan yüzyılda Aden'de satışa sunulan kölelerin fiyatları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, yazarımızın vermiş olduğu Aden'deki ticaret mallarından alınan öşür vergisi listesinde, bir baş köleden 2 dinar, Bâbu'l-Mendeb'den çıkarılan köleden ise yarım dinar vergi alındığını görüyoruz⁶². Ayrıca anılan şehirde öşür vergisine tabi olmayan ürünleri sayarken, Hindistan kökenli Huder

⁵⁹ Eskiçağ ve Antikçağ köleliği hakkında bilgi için bkz. Lengelle 1993, 7-104; Grakov 2006, 109-111; Malay 1990, 13-318; Blanck 1999, 208-210; Tosun 1989, 80-85, 186-187, 196-199, 202-203, 205-207, 211, 246; Komisyon 2006, 123-124. Ortaçağ ve diğer dönemlerdeki kölelik için bkz. el-Câhız 2008, 125-149; İbn Butlân 2008, 543-588; Keykâvus 2003, 115-122; Lombart 2002, 263-274; et-Tirmânîni 1979, 15-247; Fendoğlu Trz., 21-327; Şefik Bey 1892, 5-103; Şen 2007, 1-211.

⁶⁰ Nur Suresi, 32. ayet.

⁶¹ Ebu Yusuf 1997, 55-56.

⁶² İbnü'l-Mücâvir 1951, I, 141.

(siyah) denilen kölelerden vergi alınmadığını da bildirmektedir⁶³. Kölelerle ilgili anılan öşür oran ve uygulamaları incelendiğinde, XIII. Yüzyılın ilk yarısında Aden'de çok pahalı kölelerin yanında çok ucuza satılan kölelerin de bulunduğunu tespit edebiliyoruz. Bununla birlikte Aden'de kölelerin müzâyede (artırma) sistemine göre satışa sunulduğu da rivayet edilmektedir⁶⁴.

IV. Aden'de Ticaret Hayatında Kullanılan Paralar ve Ölçü Sistemi

Züray' oğulları döneminde Aden'de el-Bistâmî ayarında veya ondan daha az gelen es-Seb'ânî denilen altın para tedavülde idi. Bunun yanında buranın yerli parası melekî denilen dinar'dı. Buna göre, bir Mısır dinarı, 4,5 melekî (krallık) dinar değerindeydi. Ayrıca her melekî dinar 4 rub'a (dörtte bir veya çeyrek) bölünüyordu. Buna göre her rub' 3 cüvvez, her câiz, 8 fels, her fels ise 2 beyza⁶⁵ değerindeydi. Bir rivayete göre ilk defa melekî (krallık) dinar bastıran San'a hükümdarı Ahmed b. Ali es-Suleyhî'dir⁶⁶.

Aden'de madenler, kasaba⁶⁷ denilen uzunluk ölçüsü ile satılırdı; kasaba ise 4 zirâ'u'l-hadîd (demir arşını)⁶⁸ uzunluğundaydı. Burada sâc (tek) ağaçları ise daha önce adı geçen zirâ'u'l-hadîd ile ölçülerek satılmaktaydı. Müzâyede usulü satılan her şey ibraz ve güven ikilemine göre muamele görürdü. Bir malın en fazla fiyatını arttıran kişi, onu satın alırdı; köle ve cariyelerin satışı bile bu sistemle (açık artırma veya diğer adıyla müzâyede) gerçekleştirilmekteydi⁶⁹.

Geç ortaçağlarda Yemen'de ve dolayısıyla da Aden'de, para birimlerinde önemli ölçüde değişikliklerin meydana geldiği anlaşılmaktadır. İslam öncesi dönemde Yemen'de Bizans altın paraları "es-Sûd el-Vâfiye", "et-Taberiyye el-'Utuk", "el-Mağribiyye" ve "el-Yemeniyye" şeklinde adlandırılıyordu. Ayrıca Yemen'in Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerinden farklı olarak kendine has bir parası bulunmaktaydı. "Himyerî dirhemi" şeklinde adlandırılan bu paranın

⁶³ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 143.

⁶⁴ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 145.

⁶⁵ Bu para birimi ile ilgili bilgi bulamadık; ancak Arapça'da bir çok manası yanında beyza kelimesi yumurta anlamına da gelmektedir.

⁶⁶ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 145.

⁶⁷ Walther Hinz bir uzunluk ölçüsü olan kasaba'yı şöyle tanıtır: "Fatımî halifesi el-Hâkim Biemrillâh'a nispet edilen Hâkimî "çubuğu" hakkında aşağıdaki eşitlikler vardır: bu kasaba=6 Hâşimî arşını veya=5 doğramacı arşını veya=8 el arşını veya=6/3 kumaş arşını veya=7/7 kara arşın idi. Bütün bu kaynaklardan sonra kasaba için 3,99 metrelik bir ortalama değer elde ederiz." Bkz. Hinz 1990, 77-78.

⁶⁸ Walther Hinz bu uzunluk ölçüsünü şöyle tanıtır: "25 şer'î asba'lık "demir arşın" XV. Yüzyılda Mısır'da ve Hicaz'da kumaş arşını olarak hizmet görüyordu ve el arşının (zirâu'l-yed) 7,6'sı uzunluğunda idi. Böylece Kahire ve İskenderiye kumaş arşını (zirâu'l-bezz) için hesaplandığı gibi 58,187 cm uzunlukta idi. Bkz. Hinz 1990, 71.

⁶⁹ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 145.

ölçüsü çok düşüktü ve 0, 495 grama tekâbül etmekteydi. Bu paraların üzerinde hükümdarların adları ve resimleri, basıldıkları yerin ismi bulunduğu gibi, baykuş, doğan, öküz başı veya hilal suretleriyle de süsleniyorlardı. Aslında bu paralar bir nevi Roma paralarının birer taklidinden ibaretti⁷⁰.

İbnu'l-Mücâvir'in XIII. Yüzyılda Aden'de tedavülde bulunan paralarla ilgili sunmuş olduğu bilgiler incelendiğinde, Aden'de Süleyhîler döneminden itibaren Yemen'e özgü altın para olan melekî (krallık) dinarı'nın en yüksek para birimi olarak kullanıldığı görülmektedir. Oysa dinar'ın bir alt para birimi olan ve İslam dünyasının birçok bölgesinde yaygın bir şekilde kullanılan dirhem ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemekte, onun yerine bir mahallî dinar'ın dörtte birini oluşturan rub' ve onun alt birimleri olan cüvvez veya câiz, fels ve beyza zikredilmektedir. Burada uzunluk ölçüsü olarak da kasaba (çubuk) ve zira'u'l-hadîd (demir arşını) öne çıkmaktadır. Bilindiği gibi, günümüzde hâlâ Irak, Kuveyt, Libya gibi, birçok Arap ülkesinde kağıt para olarak dinar (Irak'ta bir dinar=20 dirhem) ve dinar'ın alt birimleri olan nısf veya nısf dinar (yarım dinar=10 dirhem), rub' veya rubu' dinar (dörtte bir veya çeyrek dinar=5 dirhem) ve madeni para olarak dirhem (1 dirhem=100 fels) ve bizdeki kuruş yerine geçen fels ticaret hayatında kullanılmaktadır.

V. Aden'de Ticaret Hacmi ve Gelirleri

İbnu'l-Mucavîr, Aden'de yapılan ticaret hacmi ve alınan vergi miktarları hakkında çok fazla bilgi vermemiştir. Ancak onun bazı cümlelerinden konuyla ilgili birkaç ipucu elde etmek mümkün olmaktadır. Yazar eserinin bir yerinde, bir defasında Aden limanına yanaşan bir gemiden alınan oşür vergisinin 80.000 dinarı bulduğunu belirtmektedir. Bunun yanında yazar, her yıl Sîre⁷¹ dağının yakınlarında 70 ilâ 80 civarında geminin seyrüsefer halinde olduğunu anlatmaktadır⁷².

Yukarıdaki rakamlar elbette ki, Aden'deki yıllık ticaret hacmini net bir şekilde yansıtmamaktadır. Ancak bu limana yanaşan her gemiden ortalama olarak yaklaşık yukarıdaki rakamın yarısı yani 40. 000 dinar oşür vergisi alındığını varsaysak ve oşür vergisine tabi tutulan yıllık gemi sayısını da aynı şekilde ortalama olarak verilen rakamın yarısı yani 40 olarak tahmin etsek, sonuçta $40 \times 40.000 = 1.600.000$ dinarlık bir rakamla karşılaşırız. 1.600.000 rakamı 10 rakamıyla çarpıldığında ise 16.000.000 dinar gibi bir rakama ulaşılır

⁷⁰ Bkz. Bakar 2002, 205-206.

⁷¹ Aden'in karşısında, denizde yer alan yüksek bir dağdır. Bir rivayete göre el-Manzar dağı onun bir parçasını oluşturmaktadır. Bu dağda Enbâr diye adlandırılan bir kuyu veya volkan vardır. Buradan yıl boyunca duman çıkar. Bu volkana el-Herâmise adı da verilmektedir. Anılan kuyunun etrafında ise taş parçaları ve yılanlar vardır. Bkz. İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 111.

⁷² İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 144.

ki, bu son meblağ ise Aden'de deniz ticaret hacminin hiçte küçümsenecek boyutta olmadığını gösterir. Ayrıca devletin bu ticaret hacminden büyük bir gelir elde ettiği de apaçık ortadadır. Bunun bir kanıtı olarak da İbnu'l-Mücâvir diğer bir haberinden, Aden'deki ticaretten elde edilen gelirlerin küçümsenecek miktarlarda olmadığını öğreniyoruz. Zira yazar, bu haberinde, Aden'den her yıl Ta'izz⁷³ kalesine dört defa para nakli yapıldığını belirtmektedir. Bunlardan birincisi, Hindistan'dan gelen gemilerden alınan paralar, ikincisi, fuvveh boyasının Aden'e girişinden toplanan paralar, üçüncüsü, atların Aden'den Hindistan'a çıkışından alınan paralar, dördüncüsü ise gemilerin Hindistan'a sefer etmesinden toplanan paralardır. Anılan para miktarlarından her birinin 150.000 dinar'dan meydana geldiği de bildirilmektedir⁷⁴.

Yukarıda beyan edilen yıllık öşür vergisinden elde edilen 600.000 dinarı yine 10 rakamıyla çarpmaya kalkışsak, bu defa da 6.000.000 gibi bir ticaret hacmiyle karşılaşırız. Her iki rivayette belirtilen rakamların farklı olması doğaldır, zira ticarette diğer ekonomik alanlar gibi, siyasî olaylardan fazlasıyla etkileniyordu. Nitekim, İbnu'l-Mücâvir'in ifadesine göre, bütün bu gelirler yaşadığı dönem olan H. 625 yılında ortadan kalkmıştır⁷⁵.

VI. Aden'de Ticaret Hayatının Aksaklıkları

İbnu'l-Mücâvir'in naklettiği bilgilerden, XIII. Yüzyılda Aden'de ticarî muamelelerden sonra hem satıcıyı hem de alıcıyı şaibe altında bırakan birçok olayın meydana geldiğini öğreniyoruz. İbnu'l-Mücâvir, el-Hasan b. Ali Hazevver el-Firûzkûhî adında bir satıcının Hindistanlı bir cariyeyi İskenderiyeli bir alıcıya satmasından yedi gün sonra, alıcının hâkim karşısında satıcıyı malın kusurlu olması konusundaki suçlamasını ve iki tarafın birbirlerine karşı sarf ettikleri ahlâka aykırı sözlerini hikâyeye etmektedir. Bunun dışında Aden'de bazen bir alıcı bir elbiseyi satın aldıktan sonra, ürünün pahalıya mal olduğunun farkına vardığında elbisenin herhangi bir yerini yırtıp kusurlu hale getirerek satıcıya iade edebiliyordu⁷⁶.

XIII. Yüzyılın ilk yarısında Aden'de ticaret hayatındaki olumsuzlukların bir kısmı alıcı (müşteri) ve satıcı (tüccar), diğer kısmı ise tellâlar ve yöneticilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında ed-Dımaşkî'nin de belirttiği gibi, ticaret bütün geçim vasıtaları ile karşılaştırıldığında, dünyada insanlar için en iyi ve mutlu eden bir meslektir. Ayrıca tüccar geniş ufuklu ve mürüvvet sahibi bir kimsedir. Onun yararlı yönlerinden birisi de birçok insanın yanında

⁷³ Yemen'in en meşhur kalelerinden büyük bir kaledir. Bkz. Yakut el-Hamevî Trz., II, 40.

⁷⁴ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 144-145.

⁷⁵ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 146.

⁷⁶ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 146.

çalışarak geçimini temin etmesidir. Ancak bu olumlu yönleri yanında ticaret, karşılıklı harcamalar, bayağı şeylerle uğraşmak, az ve önemsiz şeyler yüzünden sıkıntıya düşmek gibi risklerle de iç içedir. Bu nedenle bir tüccar anılan risklerle baş etmeyi göz önüne almamışsa, alanında fazla başarılı sayılamaz⁷⁷. Ancak tüccarın mesleğini icra ederken her şeyden önce dürüst ve insafli olması gerekir, çünkü sağlıklı bir alış-verişin en önemli göstergesi alıcı ile satıcı arasındaki karşılıklı güvenidir. Anlaşıldığına göre, Aden'deki ticaret hayatında alıcı ve satıcı arasındaki bu güvenin zayıf olduğu görülmektedir. Aksi halde bir müşterinin bir elbiseyi ayıplı duruma getirip satıcıya iade etmesi olayı hangi sebeple açıklanabilir? Ancak çağımızda müşteri tarafından sergilenen bu gibi olumsuz davranışlar, birçok tüccar tarafından “müşteriye satılan ürün satıcıya iade edilmez” kuralıyla önlenmeye çalışılmaktadır.

O dönemde yapılan ticaretin bir diğer olumsuz yanı da, satışa sunulan malların narh sistemine tabi tutulmamasıdır. İslam'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in malları fiyatlandırma (narh-tes'ir) olayına sıcak bakmadığı kaynaklarımızca anlatılmaktadır⁷⁸. Muhtemelen bu uygulama, XIII. Yüzyıl Aden'inde devam ediyordu. Zira İbnu'l-Mücâvir'in anılan şehirde icra edilen ticaret hayatıyla ilgili bilgilerinde hiçbir ürünün satış fiyatına rastlayamıyoruz.

Anlaşıldığına göre, Aden'de satıcı ile alıcı arasında aracılık yapan tellâllar da (simsarlar) ticaret hayatında önemli bir problem teşkil ediyorlardı. Ticârî muamelelerin bir çoğunda tellâllar meslekleri icabı alacakları ücretlerini hâkimlerin kararları sonucunda alabiliyorlardı. Buna göre tellâl her iki dinarlık maldan iki fels ücret alıyordu. Ancak onun aracılığı ile yapılan satış, satıcının dükkanında gerçekleşmişse, o zaman da her dinar başına ona bir fels veriliyordu. Eğer tellâl satışa sunulan ürünü cümleyle satmışsa, o zaman da her 100 dinar başına ona bir dinar ücret ödeniyordu. Ayrıca sattıkları her bir (nile) civit kütlesinden çeyrek dinar onların oluyordu⁷⁹.

Tellâllık gerçekten ticaret hayatında faaliyet gösterilen en kritik alanlardan birini teşkil etmektedir. eş-Şeyzerî, bu meslek erbabının ahlakı ve yaptıkları işlerle ilgili çok yararlı bilgiler sunmaktadır. Konumuzla ilgi ve ilişkisi nedeniyle bu bilgileri olduğu gibi naklediyoruz:

“Dellâl (tella) ve münâdiler; seçkin, şerefli, iyilik sever ve dinde müttekî, emanete hıyanet etmeyen, emin, sözlerinde güvenilir kişiler olmalıdır. Çünkü insanların mallarını onlara teslim ederler. İnsanların mallarının kimin olduğunu belirlemek için satılan malları damgalarlar. Dellâl ve münâdilerden hiçbiri kendilerine

⁷⁷ Bkz. ed-Dımaşkî 2008, 515.

⁷⁸ el-Maverdî 1406; Ebu Ya'lâ 1406, 303; İbn Teymiyye Trz., 29-43; İbnu'l-Uhuvve 1937, 64-65; İbn Kayyim Trz., 355-357.

⁷⁹ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 146.

göre malların fiyatını arttıramaz. Manifaturacılarla da ortak olamazlar. Dellâllar malı alanın vekaleti olmadan satılan malın parasını alamazlar. Dellâl ve münâdîlerin bir kısmı bez ve dokumacılık sanatı hakkında karar verir. Dellâl ve münâdîlere borç usulüne göre altın verirler ve tüccarlardan başkası adına mal satmamak üzere şarta bağlanırlar. Borçlandırmak ve borçludan faydalanmak haramdır. Çünkü borçla menfaat sağlanıyor. Dellâl ve münâdîlerin bir kısmı kendisi için malı satın alarak, sahibini yanlıtır. Ayrıca bir kısım insanlar da o malı satın alırlar. Böylece bir kısım insanların alışverişi ile diğerlerinin alışverişi birbirine uyar. Bir kısım dellâlların kendilerine ait malları olur ve malları satmak için (dellâllık) delâlet ederler ve başarılılar, malın parasını tüccarın yanında arttırırlar. İnsanlar bir kısım tüccarların sattığı malı ile dellâlların sattığı malın fiyatını uygun bulurlar. Bir kısım dellâllarla manifaturacılar arasında şahit olurlar ve belli bir şeyin ücreti üzerine muvaffakiyet sağlarlar. Manifaturacıya bir tüccar beraberinde getirdiği malı satmak için dellâla vermek ister. Manifaturacı dellâli çağırır ve tüccarın getirdiği malı dellâla sattırır. Dellâla anlaştıkları şart üzerine ücretini verirler. Tüccarların yaptığı bu iş haramdır. Dellâl sattığı malda kusur olduğunu öğrenirse, hemen müşteriye bu kusuru bildirmesi ve alış verişini durdurması vaciptir. Muhtesibin anlatılanların hepsini tespit etmesi gereklidir. Dellâlların durumlarını kontrol etmesi lâzımdır. Allah en iyisini bilendir”⁸⁰.

eş-Şeyzerî'nin tellallarla ilgili vermiş olduğu bilgilerden de anlaşıldığı gibi tellâllık mesleğinin bir çok aksaklığı bulunmaktadır. Dolayısıyla da Aden'de ticaret hayatında aktif bir rol üstlenen tellâlların çoğu zaman ücretlerini mahkeme zoru ile almalarına şaşmamak gerekir. Buna göre XIII. yüzyılın ilk yarısında anılan şehirde alış veriş işlerinde alıcı ve satıcıların ve her iki taraf arasında aracı bir görev üstlenen tellâlların hisbe teşkilatı kurallarına aldırış etmeleri gibi, başta muhtesip olmak üzere hisbe görevlilerinin de pek fazla etkin olmadıkları anlaşılmaktadır.⁸¹

Aden'de icra edilen ticarî faaliyetlerde tellâllara ödenen ücretler, malların perakende ve toptan satış kurallarına göre ödendiği anlaşılmaktadır. Bu da perakende satışta binde bir yani bir dinarlık değeri bulunan mal için bir fels, toptan satışta ise yüzde bir yani yüz dinarlık bir ürün için bir dinardı. Bu rakamlardan, o dönemde tellâlların emeklerinin karşılığını tatmin edici bir

⁸⁰ Bkz. eş-Şeyzerî 1993, 107-108.

⁸¹ Hisbe teşkilatı ve alanları hakkında bilgi için bkz. İbn Teymiye 1989; Kavakçı 1975; Hamâde 1981, 92-93.

biçimde aldıklarını gösterse gerektir. Örnek vermek gerekirse, bir tellâl toptan satış olarak bin dinarlık değeri bulunan bir malı başarıyla satmışsa, on dinarlık bir gelir elde etmiş oluyordu. Aynı şekilde o dönemde bir tellâl, bir ayda aynı değerde on adet toptan satış gerçekleştirmişse, ayda 100 dinar (yılıda 1200 dinar) gibi bir gelir sağlamıştır demektir. Aynı tellâlin anılan gelirine ek olan yapmış olduğu perakende satışlar da ilave edildiğinde, Aden’de bu meslek erbabının yıllık gelirlerinin yüksek olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

XIII. yüzyılda Aden’deki ticaret hayatında başka aksaklıklar da söz konusuydu. Örneğin, bir kişi, tüccar olan bir yakını veya arkadaşını izin kağıdı ve üzerinde herhangi bir borç veya öşür vergisi mükellefiyeti olup olmadığını gösteren bir kefilî olmadan şehir dışına yolculuk yaptırılmazdı. Anılan kişi ancak üzerinde valinin damgası bulunan bir belge taşıması sonucunda bu işlemi gerçekleştirebilirdi. Böyle bir durumda eğer onun bir kefilî bulunmuyorsa, bir münâdi (çağırıcı, tellal) çarşılarda onunla ilgili şunları duyururdu: “*Filân oğlu filân şehir dışına çıkacak, kimin ondan alacağı varsa hemen istesin!*”. Bu esnada anılan kişi eğer borçlu çıkarsa, işte o zaman problem var demektir. Yok eğer kimseye borçlu olmadığı anlaşılırsa, istediği yere gidebilirdi. İbnu’l-Mücâvir böyle bir insanın durumunu şu söz ve şiirle dile getirmektedir:

“Müflis (parasız bir insan) Allah’a emanettir.

Üzüntüsü azdır, ölecek oğlu da yoktur.

Onu mahvedecek uyarıcı bir emir de bulunmamaktadır

Gençlik gayesine nail olmuş ve ilimden yararlanmış

Şimdi ise amacı yalnızlık ve sessizliktir”⁸².

Yazarımızın Aden halkından bir kimsenin şehir dışına çıkması halinde uygulanan kurallara ve şehirde yaşayan dar gelirli bazı insanlarla ilgili vermiş olduğu örneklemeye bakıldığında, XIII. Yüzyılın ilk yarısında Aden’de yaşayan sıradan insanların veya halkın büyük bir kısmının ekonomik durumlarının hiç de iyi olmadığı ve ticarî faaliyetlerden elde edilen gelirlerin daha çok devletle birlikte şeyhler ve sermaye sahibi tüccarların kasalarına gittiği görülür. Bu da anılan şehirde serbest ticaret hayatından çok tekeli bir ticaret hayatının hüküm sürdüğünü gösterir.

İbnu’l-Mücâvir’in kaydettiklerinden, Resûl oğullarından Nuruddin Ömer b. Ali’nin 26 Receb 624 yılında Aden şehrine girmesi sonucunda ticaret hayatında bazı karışıklıkların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yazarın ifadelerine göre, bu idareci aynı yılın Şaban ayının ikisinde Aden’de bulunan yerli, yabancı, güçlü, zayıf, erkek, hür ve cariye kadın olmak üzere herkese

⁸² İbnu’l-Mücâvir 1951, I, 146.

bahârî 280 melekî dinar fiyatına fûvveh (kızıl boya) satmaya çalıştı ve bu uygulamaya karşı çıkan insanları sopalarla dövdürdü. Bu öyle günlerdi ki, mahşere benziyordu, bütün insanlar oraya toplanmışlardı ve “*nereye kaçacağız*” diye bağıryorlardı. H. 625 yılında ise aynı idareci, tüccarın elinde bulunan bütün biber, ayakkabı, bakır ve berbehâr (muhtemelen bahârât kastedilmektedir) ürünlerini satın aldı. Bu esnada bir bahâr biberi 40 dinardan hesaplayarak el-Kârim halkına 60 dinara sattı. Ayrıca yine el-Kârim halkından bir bahâr sarı bakırı 60 dinardan satın alarak 80 dinara ayakkabıcılara sattı. Aynı yönetici, bir bahâr kızıl boyayı da 84 dinar fiyatına biberçilere sattı. O bir ürünü tüccardan alırken bir ve çeyrek bahârlik bir ürünü bir bahâr olarak satın alıyordu, ancak satarken üç çeyrek bahârlik bir ürünü bir bahâr üzerinden hesaplıyordu. Ayrıca bu ürünlerden öşür, şevânî, Dâru'l-Vekâle, Dâru'z-Zekât ve tellâllık (simsarlık) vergileri alınıyordu. Bu uygulama sonucunda ise tüccarın elinde hiçbir kazanç kalmıyordu. Anılan idareci Hindistan'dan tüccar vasıtasıyla tüketici için getirilen ve alış verişi söz konusu olmayan bütün pamuklara el koydu. Bu esnada kantarcıya yıllık 20.000 dinar, memlekete getirilen her bahâr susam yağına 5 dinar, sebze, taze hurma, et ve bütün hayvan pazarlarına yıllık 11.000 dinar vergi konuldu. Hatta su ve balıklar hariç adı bulunan her şey vergiye tabi tutuldu⁸³.

İbnu'l-Mücâvir'in anlattıklarından, XIII. Yüzyılın ilk yarısının tam ortalarında Aden'de ticaretin atar damarları olan çarşı ve pazarlara etkin bir devlet müdahalesi gerçekleştirilmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında, ekonomik hayatın önemli alanlarını oluşturan tarım, endüstri ve ticaret sektörlerine bazı önemli sebeplerden dolayı müdahaleler olmaktadır. Örneğin, herhangi bir kıtlık veya veba salgını söz konusu olduğunda devlet hemen belli bir ürünün alış ve satışını ya kontrol altına almaya çalışır ya da o ürünün halka satışını durdurarak tamamını satın alırdı. Bunun örneklerine Fatımîler, Eyyûbîler ve Memlûklar dönemi Mısır'ında, ilaç endüstrisinin temel ham maddesi olan şekerlerin piyasadan toplatmak suretiyle satın alınmasında görmemiz mümkündür⁸⁴.

Bazen de bir devletin yöneticileri diğer bir devletle büyük bir savaş söz konusu olduğu zaman ileriye dönük bir önlem ve tedbir olarak ticaret sektörünü sıkı denetime tabi tutarlar, belli ürün ve eşyaların alım satımını tekellerine alırlardı. Ancak bir devletin ekonomisinde vergiler yönünden önemli bir yer

⁸³ İbnu'l-Mücâvir 1951, I, 147-148.

⁸⁴ Memlûklar döneminden bir örnek vermek gerekirse, bu dönemde Mısır'da şeker endüstrisinin büyük bir bölümü devletin tekelindeydi. Memlûklu hükümdarı Baybars (1260-1277) şeker imalâtını kendi tekeline almış ve şahsı için büyük kârlar gerçekleştirmek amacıyla da belirli bir süre için, şeker kamışı dikimini yasaklayacak kadar ileri gitmişti. Onun saltanat yıllarındadır ki, Mısır'ı ve komşu ülkeleri birbiri arkasına belli aralıklarla gelen sâri bir hastalık (vebâ) sarmış ve bu hatalığa karşı bir ilaç olmak üzere şekerin tüketimine özel bir itina gösterilmiştir. Bkz. Bakır 2000, 222.

tutan çarşı ve pazarlarda meydan gelen ve hisbe teşkilatının dahi baş edemediği ticaret yasalarına aykırı davranışlar, halkın alt tabakasını oluşturan dar gelirliilerin aleyhine gelişen olumsuz bir durum ve ekonomik krize yol açacak ihlaller vesaire söz konusu olduğu zamanlarda da yöneticiler piyasaya müdahale ederlerdi⁸⁵.

Yazarımızın naklettiği bilgilerde belirttiğimiz konularla ilgili detaylar bulunmadığından, Aden’de hangi sebep veya sebeplerden dolayı, Nuruddin Ömer b. Ali’nin, tüccara karşı anılan ağır kanun ve uygulamaları yürürlüğe koyduğunu tespit edemiyoruz. Ancak yazarın, “*Hatta su ve balıklar hariç adı bulunan her şey vergiye tabi tutuldu*” şeklindeki son cümlesinden, anılan yöneticiden önceki dönemlerde daha önce de belirttiğimiz gibi, vergiye tabi tutulmayan ürünlerden de, miktarları verilmemişse de vergi alınmaya başlandığını tespit edebiliyoruz.

Sonuç

İbnu’l-Mücâvir’in, “Sıfatu Bilâdi’l-Yemen ve Mekke ve Ba’zi’l-Hicaz” veya diğer adıyla “Tarihu’l-Müstabsır” adlı eserindeki kayıtlarına dayanarak Eyyübîler döneminde Yemen’in Aden şehrindeki ticaret hayatını ele almaya çalıştık. Yazarımız görmüş, yaşamış, duymuş ve okumuş olduğu bazı bilgilere dayanarak konuyu anlatmaya çalışmıştır. Anlattıkları, ticaret hayatının her yönünü kapsamadığı gibi, tespitlerimize göre kaydedilen bilgilerin bazıları ya eksiktir ya da dilden dile dolaşan dağınık sözlerden ibarettir. Ancak her şeye rağmen aktarılan bilgiler, o dönemdeki ticaretin birçok alanını aydınlatmak için yeterli ve yararlı olsa gerektir. Anılan dönemde Aden’de çok canlı bir ticaret hayatının var olduğunu söylememiz mümkündür. Sunulan vergi listeleri, memurların tüccarlara karşı uyguladıkları sıkı disiplin ve işleyen denetim mekanizması incelendiğinde, buradaki ticaret hayatının devletin tekelinde bulunduğu, istenildiğinde her an piyasaya müdahalenin mümkün olduğunu ve bunun sonucunda da tüccarın ve yakınlarının zaman zaman büyük sıkıntılara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ticaret, ekonomik hayatın en önemli, en hassas ve en hareketli alanını teşkil etmektedir. Ortaçağ Yemen’inde birçok iktidar değişikliği meydana gelmiş ve bunun sonucunda da Arap, Fars ve Türk kökenli birçok hanedan burada hüküm sürmüştür. Bu siyasî değişkenlik ister istemez anılan ülkenin şehirlerindeki diğer alanları etkilediği gibi, ekonomik hayatın bir bölümünü oluşturan ticaret hayatını da derinden etkilemiştir. Ayrıca bu dönemde meydana gelen uluslar arası herhangi bir ekonomik kriz veya Yemen’de vuku bulan kıtlık, açlık ve veba salgını gibi bir doğal afet de,

⁸⁵ Bkz. Bakır 2000, 226-227.

İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı

Aden'deki ticaret hayatını etkilemiş olabilir. Bütün bunların da o dönemde yazarımızın gözünden kaçmış olmasını göz önünde bulundurmak gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

- el-Abdelî 1980 el-Abdelî, Ahmed Fazl b. Ali Muhsin, *Hediyetüz-Zemen fi Ahbâri Mülûki Lahc ve Aden*, Beyrut.
- Abdulalîm 1979 Enver Abdulalîm, *el-Milâha ve Ulûmu'l-Bihâr İnde'l-Arab*, Kuveyt.
- el-Antâkî Davud b. Ömer el-Antâkî, *Tezkiretü Uli'l-Elbâb ve'l-Câmi' li'l-Acebi'l-Uccâb*, Beyrut, (Trz.).
- Bâfâkîh 1973 Muhammed Abdulkadir Bâfâkîh, *Tarihu'l-Yemen el-Kadîm*, Beyrut, .
- Bakır 2000 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, .
- Bakır 2001 Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Bellekten*, LXV/242, .
- Bakır 2002 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, .
- Bakır 2005a Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, .
- Bakır 2005b Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Parfümcülük", *Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya: Parfümcülük, Sacred Incense to Fragrant Elixir: Perfume*, YKY, İstanbul, 41-54.
- Bilge 1988 Mustafa L. Bilge, "Aden", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. I, 367-369.
- Blanck 1999 Horst Blanck, *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam*, (Çev. İslam Tanrıcut), İstanbul.
- el-Câhız 2008 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız,, "Çengi Cariyeler", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 125-149.
- Darkot Besim Darkot, "Aden", *İslam Ansiklopedisi*, c.I, 135-137.
- ed-Dımaşkî 2008 Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî, "Ticâretin Güzelliklerine İşâret", (Çev. A. Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 475-540.
- Ebu Ya'lâ 1406 Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ' Ebu Ya'lâ,, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Yrz.).

- Ebu Yusuf 1997 Yakub b. İbrahim b. Habib el-Kûfi Ebu Yusuf,, *Kitâbu'l-Harâc*, (Trc. Muhammed Ataullah, sad. İsmail Kaya), Mütercimim Mukaddimesi, Ankara.
- Fendoğlu Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, İstanbul, (Trz.).
- Grakov 2006 B. N. Grakov, *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul.
- Hamâde 1981 Muhammed Ömer Hamâde,, “el-Hisbetü fi'l-İslâm”, *Mecelletü'l-Mavrid*, c. IX, sa. 4, Bağdat.
- el-Hemdânî 1993 el-Hemdânî, el-Hasan b. Ahmed, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, Frankfurt.
- Hinz 1990 Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul.
- Hüseyin 1989 Muhsin Muhammed Hüseyin, *el-Ceyşu'l-Eyyûbî fi Ahdi Salahaddin*, Beyrut.
- İbn Butlân 2008 İbn Butlân, b. el-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdûn el-Bağdadî el-Mutatabbib, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 543-588.
- İbn Kayyim İbn Kayyim El-Cevziyye, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed, *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, (Thk. Muhammed Cemil Gâzi), Kahire, (Trz.).
- İbn Manzûr 1994 İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukarrem el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut.
- İbn Sina İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut, (Trz.).
- İbn Sina 2000 İbn Sînâ, Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), İkinci Kitap, Ankara.
- İbn Teymiyye İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim, *el-Hisbe fi'l-İslam Av Vazifetü'l-Hukûmeti'l-İslâmiyye*, Beyrut, (Trz.).
- İbn Teymiyye 1989 İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ebu'l-abbas Ahmed b. Abdilhalim, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, (Çev. Vecdî Akyüz), İstanbul.
- İbnu'l-Mücâvir 1951 İbnu'l-Mücâvir, Cemaleddin Ebu'l-Feth Yusuf b. Yakub b. Muhammed, *Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz*, Leiden.

- İbnu'l-Uhuvve 1937 İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Ma'âlimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge.
- Kavakçı 1975 Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı*, Ankara.
- Kay 1892 H. C. Kay, *Yaman, Its Early Mediavel History*, London.
- Keykâvus 2003 Keykâvus, *Kabusname*, (sad. Serpil Çışlar Ekici), İstanbul.
- KOMİSYON 1975 KOMİSYON, *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1975.
- KOMİSYON 2006 KOMİSYON, *Hititler*, Ankara, 2006.
- Lengelle 1993 Lengelle, Maurice, *Kölelik*, (Çev. Emine Su), İstanbul.
- Lombart 2002 Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, (Çev. Nezhil Uzel), İstanbul.
- Malay 1990 Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Ankara.
- el-Maverdî 1406 el-Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali, b. Muhammed b. Habib, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Dîniyye*, (Yrz.).
- Öztekin 2001 Mehmet Öztekin, *İbn Cübeyr, Seyahatnamesi (Terceme ve Tahlil)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Sarı Mevlût Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lugât*, İstanbul, (Trz.).
- es-Selmî 2008 es-Selmî, Arâm b. el-Esbug, "Tihâme Dağlarının Adları ve Sâkinleri", (Çev. Abdülhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 161-162.
- es-Serûrî 1997 es-Serûrî, Muhammed Abdu Muhammed, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mazâhiru'l-Hadâre fi'l-Yemen fi Ahdi'd-Düveylâti'l-Müstakille min seneti (H. 429-M. 1037) ilâ (H. 626-1228)*, Kahire.
- es-Sevr 1969 es-Sevr, Abdullah Ahmed Muhammed, *Hâzihi hiye'l-Yemen*, San'a.
- es-Seyyid 2000 es-Seyyid, Eymen Fuâd, "İbnü'l-Mücâvir" *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. XXI, s. 148.
- Şefik Bey 1892 Şefik Bey, Ahmed, *er-Rikku fi'l-İslâm*, (Arp. Trc. Ahmed Zeki), Mısır.
- Şekercioğlu 1999 Vahit Şekercioğlu, *Hicrî Birinci Yüzyılda Yemen*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbiler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı

- Şen 2007 Ömer Şen, *Osmanlıda Köle Olmak*, İstanbul.
- eş-Şeyzerî 1993 eş-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *İslam Devletinde Hisbe Teşkilatı*, (Haz. Abdullah Tunca), İstanbul.
- eş-Şucâ 1989 eş-Şucâ', Abdurrahman Muhammed Abdulvâhid, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye fi'l-Yemen*, Dımaşk.
- et-Tirmâninî 1979 Tirmâninî, Absusselâm, *er-Rikku Mâzihi ve Hâdirihi*, Kuveyt.
- Tosun ve Yalvaç 1989 Tosun, Mebrure - Yalvaç, Kadriye, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara.
- Yakut el-Hamevî Yakut El-Hamevî, Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).

Abdülhalik Bakır

Abdülhalik Bakır